I

— А, нарешті й ти!

— А хоч би й я!

І два молоді інтелігентні парубки, привітавши такими словами один одного, додали потім, цілуючись:

— Здоров, здоров, братику!

Можна було бачити з їх привітання та з осяяних радощами очей, що вони були друзями.

Той, що приїхав, був ставний, високий парубок. Зчорна-сірі очі в його дивилися сміливо, енергійно, гордо; тонкі губи стискалися твердо й міцно, та й усе молоде обличчя сяло силою, вродою та веселою певністю в собі; розум, що виразно світився в очах, проймав кожну риску на інтелігентному видові.

Другий, той, що стрівав свого товариша серед невеличкої міської світлички, був зовсім не блискучий. Постать кремезна, широка в плечах, але не дуже висока; обличчя спокійне, симпатичне, але навдаку чи чепурне; у першого самі ясні вуси, а в цього невеличка борода і очі темні сидять глибоко; крутий високий лоб, хоча його всього не видко: волосся не зачісане так поетично назад, як у першого, а вистрижено коротко і розчісано по-мужичому на лоб. У всій постаті, як спершу глянеш, брало очі тільки одно: був із себе дужий. Правда, очі дивилися хоч тихим, але зважливим поглядом, та до цього вже треба було придивлятися.

Перший був — Гордій Раденко, а другий — його друг та товариш змалечку — Демид Гайденко. Обидва вони вчилися в університеті, тільки Раденко на юридичному, а Гайденко на медичному факультеті.

Обидва, відколи зробилися студентами, жили взимку вкупі, а влітку їхали на село додому: Гайденко до батька, а Раденко — до свого опікуна й дядька. Раденко матері не знав,— вона вмерла в той день, як він, її перший син, побачив світ; через п'ять років умер і батько, невеличкий панок, хлопця ж узяв до себе і виховав дядько, бо що після батька зосталося, те за позички пішло. Обидва хлопці і цього року, як здали останнього екзамена в університеті, поїхали на село; але Гайденко приїхав назад до міста раніше на місяць: батько одну таку справу в місті, що треба було щодня тут бути, і узяв се діло собі. Клопочучися тією справою, працюючи в книгозборі, він дожидався свого товариша, і оце, нарешті одного веселого літнього дня 189... року Раденко приїхав.

Обидва були раді, а надто Гайденко.

— Ну, що ж ти там поробляв? Чого так довго не їхав?

— Ат,— махнув рукою Раденко і почав розказувати через віщо. Розказав також, що дядько дав йому тільки 500 рублів на початок господарства, переказував деякі сільські новини,— а поки покликано їх обідати.

По обіді обидва пішли з хати. За будинком, у тісному міському подвір'ї, клаптик землі заріс вишниною. Се звалося "садом", і в йому в одному місці був холодок. Туди й прийшли наші парубки та й полягали на траві.

— Гарно! — сказав Гайденко.

— Надзвичайно! — відмовив іронічно Раденко.— Кращого й бути не може над цю мізерію.

— Ну-ну, не лайсь! — усміхнувся Гайденко.— Адже сам сюди пішов — усе краще, ніж у хаті. Не скрізь же такі сади, як у твого дядька.

— Хто вже приїхав? — перепинив Раденко.

— Тільки Квітковський у місті.

— А! Квітковський! А що ж він?

— Більше нудьгує...

— Чудні є люди на світі! — промовив, трохи підводячись та

спираючись на лікоть, Раденко.— Чого він кисне? Мучиться над "світовою загадкою"?

— А хоч би й так.

— Und ein Narr wartet auf Antwort!.. [1] — промовив крізь зуби Раденко.— І не діждеться! — додав трохи згодом.— Якого тут чорта розуміти? Хіба шукати безсмертя душі, чи що? Чи може, загубивши персонального бога,— шукати бога — світову силу, як то роблять німці? Так се ж тільки німці можуть робити!

— Помиляєшся; почали се робити не німці, а греки.

— Один кат! Я розумів життя так, як воно є, одкинув усі ілюзії, всі забобони — і дивлюсь на світ тверезо. Я розумію своє становище.

— Становище дресированої товарний,— промовив замислений Гайденко.— Таким поглядом, такою відмовою не можна задовольнитися.

— Ти завсігди був метафізиком,— махнув рукою Раденко,— а тепер цей Квітковський ще далі, здається, тебе на той шлях посунув. Кажи — ще що у вас є?

— Кажу ж: нічого! Хіба що стрівся недавнечко з Давиденком.

— Він досі в своїй управі?

— І досі, і опріче неї більш нічого не хоче знати. Я, каже, земський діяч, і цього з мене досить.

— Якби ж з тієї діяльності була яка користь... Ну, в усякому разі — я незабаром сам усе побачу, бо ти поганий оповідач,— промовив Раденко. — Завтра зайдемо до Квітківського,— тільки я боюсь, що він буде через лад кислий.

— Ти сьогодні злий! Квітковський кислий ніколи не бува,— він тільки нервовий дуже. А тепер він навіть спокійніший — з того часу, як Ганна Михайлівна приїхала.

— Се його сестра, та, що ти з нею "друзями змалечку"? — спитав Раденко.

— Ну, друзями змалечку ми з нею не були, бо ти сам добре знаєш, що я тільки два роки у їх прожив, та й то не змалечку, а вже тоді, як у гімназії був.

— Та як ти в їх опинився? Я забув.

— Тоді ще живий був їх батько, а мій батько був знайомий з ним та й оддав мене до їх на кватирю.

— А чом же я ніколи не стрівав у Квітковського тієї Ганни Михайлівни?

— Бо ти ж знайомий з Квітковськими тільки рік, а вона саме цей рік, довчившись у гімназії, жила в своєї тітки на селі, а приїхала до брата недавнечко — ще й місяця нема.

— Що воно за дівчина?

Гайденко не відразу відмовив:

— Свідома українка... щира, запевне.

— Ну, ці панянки усі здаються щирими, поки заміж підуть.

— Не знаю...— Гайденко знов замовк, а далі додав: — Не думаю так про цю.

— Побачимо! — відмовив Раденко, підводячись.— Але ж ходім уже в хату, бо сонце припіка.

Сонце справді посунулося по небу, і єдине холодкувате місце в "саду" зникло. Товариші повставали й пішли в хату.

Але треба трохи більше сказати про їх.

Гордій Раденко п'ятьох років зоставсь од батька. Одинокий нежонатий дядько, багата людина, взяв до себе малого Гордія. Хлопець зроду був жвавий, моторний, але тут зустріло його життя не дуже веселе. Дядько, хоч і ласкавий здебільшого, але завжди коло діла: то по господарству, то біля своїх рахунків у кабінеті. Гордій мало його бачить. Гордія доглядає стара ключниця, але й вона зовсім не цікава хлопцеві: вона тільки все грима на його та бубонить. Невесело Гордієві у панській господі.

Краще втекти з неї, побігти до річки на луки, аж туди старий млин був. Там уже хлопців селянських гурт. Вони здалека забачили його й гукають:

— Гордій! Гордій іде!

Гордій чує це, і йому воно подобається. Він добіга до хлопців і собі гукаючи:

— Чи багато риби?

— Нема нічого!

— Та чого ж ви тут сидите? Ходіть у ліс!

— А чого?

— От дурні — чого! Хіба в лісі мало чого: кислиці, груші, сорочачі яйця.

— У ліс! У ліс! — гукають хлопці, і вся ватага, за Гордієвим приводом, руша в ліс.

А в лісі виробляють таке, що тільки мовчи! Гордієві байдуже, що в громадському лісі заборонено рвати кислиці та груші, поки вони вистигнуть: він веде туди хлопців і не боїться нічога Хлопці з гіллям обдирають безщасні дерева і вертаються додому з оскомою на зубах та біллю в животі від безлічі з'їдених зелених кислиць та груш. Але се дарма: їм було веселої А Гордія вони звикли слухатися. Як він іще вперше прийшов до їх, вони привітали його не дуже ласкаво, хоча й задивлялися на його жупанок з блискучими ґудзиками та на чудову іграшкову шабельку. Вдруге вони прийняли його ласкавіше, а втретє — Гордій уже панував проміж ними. І те, що він був у тому жупанкові з блискучими ґудзиками, а вони, хлопці, тільки в замурзаних сорочках, і

те, що в його була шабелька, і те, що він був надзвичайно сміливий,— все це примушувало хлопців дивитися на його, мовби на старшого. А найбільше примушувало до цього те, що Гордій справді вмів перед вести" вмів отаманувати так, що інші його слухались. Один випадок запоміг йому це зробити.

Одного разу він, гуртом з хлопцями, заліз на чийсь баштан. Дід-баштанник уздрів та й застукав їх біля річки в закутку так, що їм нікуди було тікати.

— А, каторжні хлопці,— ось я ж вам дам! — казав дід, думаючи про те, що саме він робитиме з десятком хлопців — адже не вдержиш же їх усіх.— От я з вас штанці постягаю та кропиви вам дам!

Хлопці зовсім перелякалися. Кропива страшна, але ще страшніше, як дід що-небудь з кожного зніме — якої їм тоді дома заспівають? І вони, отетерівши, стояли не ворушачись.

— Як ти смієш це казати? — зненацька скрикнув Гордій, виступаючи з-між хлопців.

Баштанник жив колись у наймах у Гордієвого дядька і пізнав хлопця. Здивувавшися, не знав, що робити. Але ту мить Гордій гукнув:

— Тікайте, хлопці!

А сам кинувся до діда і з розгону штовхнув його. Кремезний з такої несподіванки поточивсь і за малим не впав. З цієї ті скористались хлопці і вибігли з закутка. Одбігши стільки, щоб бути безпечними від діда, вони зупинилися і почали дивитися, що буде з Гордієм. А Гордій і не думав тікати. Дід зачав був його соромити, казав, що одведе його до дядька {а заняти панської дитини не посмів), але Гордій тільки повернувся і пішов геть од його.

З цього часу Гордій зовсім запанував над хлопцями. Як же таки справді: не тільки товаришів визволя, а й сам — навіть страшного діда-баштанника не боїться, а той не сміє його заняти! Хлопці дивились тепер на Гордія, як на вищу істоту, і Гордій це знав, і це йому подобалось, і він і сам був певний, що він і чепурніший (він справді був чепурний), і сміливіший, і зручніший, і розумніший од усіх тих, що над ними він панує. Гордій був щасливий поміж хлопцями.

Але це щастя кінчалося, скоро він вертався до панської господи. Дядькові не подобалось, що хлопець водиться з мужичатами, навчивсь по-мужичому говорити. Він забороняв йому до їх ходити, але Гордій тікав з панських хат, а дядькові було ніколи зупиняти його. З цього сталася ще одна річ.

Дядько казав Гордієві, що до мужичат не треба ходити, що вони погані, що від їх нічого гарного не навчишся, що між ними бути не годиться. А Гордій, навпаки, бачив, що мужичата гарні (бо всі важають його за найкращого і слухаються його), що він од їх навчився багатьох дуже цікавих речей, що з ними дуже гарно й весело. І уперта Гордієва голова думала, що дядько нічого не розуміє, а він, Гордій, це зрозумів, бо він тут більше знає, ніж дядько.

Але на превелике його диво — дядько зовсім не вважав його за розумного, а навпаки — дуже часто казав:

— Ти ще малий, дурний!

Малий! Дурний!.. Ще як жив Гордій з батьком, трапилось одного разу, що були в їх гості. Гордій, жвавий хлопчик, ускочив до вітальні і, підстрибуючи, проскакав боком через усю хату.

— Ах, як гарно! Який гарний хлопець! — сказала одна пані.

Гордій так і стрепенувсь, почувши те, і пострибав назад знов саме таким робом.

— Гарно! Гарно! — хвалила пані.

Гордій пострибав утретє.

— Та буде тобі,— сказав йому батько.— Іди собі, гуляйсь!

— Ах, нащо ж ви так на молодого кавалера? — друга пані.— Хай! Він так гарно стриба.

Але батько не послухавсь і таки випроводив Гордія з хат Це вразило хлопця. Він думав:

— І нащо татко це зробив? Усі мене хвалили, усім було весело дивитись на мене, що я так гарно стрибаю. Всі ж казали що я роблю гарно, а татко каже, що ні, ще й прогнав.

Незабаром після цього батько вмер, але випадок сей зоставсь у Гордія в голові. І коли тепер дядько казав, що він, Гордій, малий та дурний, то хлопець нітрохи йому не вірив.

— Який же я малий, коли я більший і дужчий од усіх хлопців? Який же я дурний, коли всі хлопці кажуть, що я дуже розумний?

Се дядько не тямить, який він, Гордій, розумний.

Гордієві було дев'ять років, як одного разу він з хлопцями заліз на чужу пасіку, що стояла в степу, серед невеличкого степового гайка. Гордій давно вже марив добути меду і ось цього разу, набравши сірників, а хлопцям звелівши принести губки, зважився підкурити бджіл. Але тільки заходився був це робити, як перед його став нижчий за його,

але кремезніший чорнявий хлопець, одягнений по-панському, хоча й озвався до його по-простому:

— Що вам тут треба?

Гордій озирнувсь на своє військо і відмовив:

— Меду.

— Як же ви можете брати чуже? — спитався зовсім спокійно хлопець.

Чуже? Гордій зовсім не подумав, що це чуже... А хлопець додає:

— То ви хочете красти?

Красти? Ні, цього ніколи Гордій не хотів. Він спалахнув. Йому хотілося б гостро відмовити, але він не міг, бо почував, що хлопець каже правду.

— Гайда, хлопці, назад! — скрикнув він.

Хлопці послухались, але знехотя: вони не розуміли, через віщо їм, коли вже не можна було взяти меду, так хоч не попобити цього чорнявого бісеняти? Вони сказали про це Гордієві, як уже одійшли від пасіки далеко.

— А, мовчіть! Ви нічого не тямите! — сердито відмовив Гордій.

Гордій часто гримав так на хлопців, і вони до цього позвикали, але сьогодні це їх уразило — мабуть, тим, що верталися нездобихом і що вважали себе за правих. Але ж іще більше вразило їх те, що другого дня Гордій до їх не вийшов, не вийшов і третього, і четвертого дня...

А Гордій тим часом багато дечого зробив. Пішовши від хлопців він усе думав про того "чорнявого" та сердився на себе, так збентежився перед їм, поступився назад. Він злував увесь день, а другого дня його потягла якась надзвичайна цікавість знов до пасіки. Він підійшов тихо і глянув з-за тину. Гоние сяло ясно, золоті бджоли бриніли проміж вуликами, під гіллястою грушею у холодку сидів "чорнявий" і дивився книжку. Гордій якось поворухнувсь, суха гілка тріснула, і чорнявий почув.

— Тікати? О ні! — подумав Гордій і випроставсь.

Чорнявий побачив його, трохи наче здивувався, згорнув книжку, устав і підійшов ближче.

— Що тобі треба? — знов спитався він, як і вчора.

— Я зовсім не бажав красти в тебе мед! — одмовив Гордій зважливо.

Чорнявий трохи підняв брови вгору — мабуть, здивувавсь — і відмовив:

— Але ж ти прийшов по його.

— Ти думаєш, що мені нічого їсти? — скрикнув Гордій.

— Ні, в тебе їсти є що,— я знаю! — відмовив чорнявий.

— А ти звідки знаєш?

— Татко тебе й твого дядька знають.

— А хто твій татко?

— Мій татко? — і очі в чорнявого засяли.— Мій татко — Кирило Семенович Гайденко.

Гайденка Гордій трохи знав. Він жив тільки за п'ять верстов од Гордія і часом бував у Гордієвого дядька, але зрідка і за ділом: дядько щось не ладнав з ним. Гордій помовчав, а далі спитавсь:

— Це ваша пасіка?

— Наша.

— Що ж ти тут робиш?

— Пасіку бережу та читаю.

— І ти не боїшся сам бути так далеко від дому? — спитався Гордій. Сам він не злякавсь би цього, але звик, що всі хлопці можуть боятися, а тільки він, Гордій — ні... хіба так, часом...

— Чого ж я буду боятися? — відмовив чорнявий питанням.

— Ти й ночуєш тут?

— І ночую тут, у катразі...

— Сам?

— Ні, з дідом Паньком.

— А! Вночі боїшся!

— Еге, вночі страшніше. Я одного разу ночував сам, а дід Панько ходив на слободу — і було поганіше, ніж удвох.

— І твій батько зна, що ти сам ночуєш?

— Ні, він цього не знав — це було вчора, а я додому сьогодні піду.

— І знов прийдеш?

— Якщо татко пустять.

— Якщо пустять? Хіба ти його слухаєшся?

— Авжеж! А хіба ти дядька — ні?

— Ні!

Хлопці змовкли.

— Яка в тебе книга? — спитався Гордій. Він на шостому році самотужки вивчився читати і страшенно любив цікаві книжки. Він уже поперечитував їх багато з дядькового книгозбору, роблячи се крадькома, щоб дядько не знав.

— Іди подивись!

Гордій трохи постояв, подумав. Він вагався.

— А як тебе звуть? — несподівано спитавсь він у чорнявого.

— Демидом.

— Де-е-ми-дом...— протяг Гордій. Йому не подобалось ім'я, і він уже хотів був сказати про це, поглузувати, як то він завсігди досі робив з хлопцями, але спинивсь. У цьому чорнявому кремезному хлопцеві з глибокими темними очима було щось таке, що зупиняло Гордія.

— А чом же ти не кажеш мені, як тебе звуть? — спитався Демид, бачачи, що Гордій мовчить.

— Мене? Мене звуть — Гордієм! — Се ім'я Гордій вимовив навіть гордо: він уважав його за дуже гарне, за найкраще — з того часу, як вичитав, що один цар звався так, як і він. І, сказавши ім'я, Гордій скочив на тин та й стрибнув у пасіку.

Через кілька хвилин хлопці вже сиділи в холодку під грушею та й роздивлялися на книжку з малюнками. Се був "Шлях до Північного бігуна" Ж. Верна. Демид тільки оце зараз почав книжку і йому легко було почати її знов і читати голосно, щоб і Гордій міг слухати. Він так і зробив.

Спершу читав Демид, потім Гордій. Слухали обидва надзвичайно уважно. Вони читали мало не до вечора,— аж поки Гордій сказав, що йому треба йти.

— Але ти без мене не читай,— чуєш,— не читай! — казав він Демидові.— Я завтра знов прийду.

— Добре,— відмовив Демид,— приходь!

Він був радий, що Гордій прийде. Хлопці, видимо, подобались один одному.

Гордій справді прийшов і другого, і третього дня. За сі дні вони дочитали книгу. Гордієві сподобалась вона надзвичайно. Гатерасова [2] постать стояла мов жива перед ним.

— Якби я мав три мільйони,— скрикнув Гордій,— я теж поїхав би туди і вже я добився б до Північного бігуна!

Демид похитав головою.

— А ти думаєш — ні? — спитавсь Гордій задерикувато.

— Важко,— відмовив Демид.

— Важко? О, я цього не боюсь! Я дуже радий, що буде важко, дуже радий! Більша слава буде! Ох, якби в мене було три мільйони!

І хлопець, не змігши всидіти, почав нервово бігати по пасіці, лякаючи бджіл.

— Гордію, бджоли покусають,— не лякай їх! — казав Демид.

Але Гордій на те не зважав,— він навіть не чув Демидових слів. У його в голові вже мигтіли картина за картиною. У його була дуже буйна фантазія. Те, що він прочитав (хоч часом і мало розуміючи) багато романів, зробило її ще дужчою. Часом уночі або і вдень, лежачи в саду в холодку або нервово ходячи, починав він марити. Мрії в його були всякі, але всі вони були міцно зв'язані з ним самим, його постать була осередковою постаттю на всіх тих малюнках, що малювала йому розпалена фантазія.

Він уявляв себе великим привідцею — як Наполеон, що про його він прочитав недавно. Він — простий солдат, але бере в бран ворожого генерала і відразу з солдата робиться офіцером, далі полковником, далі генералом... Він сміливий, розумний, солдати за малим не моляться на його, і він іде, й воює собі царство, і стає там царем. І бачить себе, як на пишному коні він уїздить у повойовану столицю. Навкруги трупи ворожі, кров, але те все топче кінь копитами, а йому, Гордієві, до ніг схиляються городяне, виносячи ключі від міста.

Або уявляв себе святим мучеником з часів Римської імперії. Він сміливо йде аж до царя "у сенат" проповідувати свою віру. І він докоряє цареві, розбива поганських богів, і цар велить ухопити його і вести на муку. І його ведуть, і він витерплює всі муки, тоді ведуть його на смерть.

І його страчено... ні, його не страчено, бо палким словом він упевняє своїх катів, робить їх християнами, і вони всі гуртом ідуть знов до царя. І цар, здивований, вражений, устає з престолу і схиляється Гордієві до ніг, як святому, і вихрещується, а його, Гордія, робить після себе першим у царстві. Ні, після себе — це погано! Але не може ж цар кинути царювати, а його посадити на престолі замість себе! Ні, отак: у царя є дочка чудової вроди, і Гордій одружується з нею, а як старий цар умира, то Гордій стає царем сам і царює велично...

За такими мріями спливав у Гордія звичайно дуже довгий час. Тепер же його вразила Гатерасова постать, і він уже уявляв себе серед снігів та серед криги, уявляв, як він лама всі перешкоди, як своїм єдиним словом зупиняє бунт на кораблі, як він... Але ту ж мить біль примусив його прокинутись мрій. Він ухопивсь за шию і скинув з себе бджолу.

— Проклята тварюка! — скрикнув він.

Круг його літало безліч бджіл.

— Гордію, тікай, бо вони тебе закусають! — скрикнув Демид.— Ти штовхнув вулик.

Гордій хотів був ще щось сказати, але ту ж мить новий біла примусив його скрикнути і побігти геть.

— Прокляті бджоли, щоб вони всі виздихали! — скрикнув Гордій.

— Защо ти їх лаєш? — спитався Демид.— Ти сам винен що вулика штовхнув.

Гордій хотів був сказати Демидові щось не дуже гарне, але зупинивсь. Він тільки плюнув і почав терти собі шию руками.

Через кільки часу біль трохи втих, але Гордій мовчав: він розсердився на дійсність, що так неласкаво розігнала його мрії. І дедалі він сердився все більше та більше: зло все росло та росло, все піднімалось та піднімалось у його в грудях. На кого? На бджіл, що його али, на Демида, що їх обо-роня,— а! хоч би швидше відціля піти!

Але він зараз не пішов, а трохи мовчки позлував, лежачи на траві (Демид думав, що в його нестерпуче болить шия, не займав і дуже його жалів), знов помалу розбалакавсь, і знову хлоп'яча розмова повернулась до прочитаної книжки. Гордій знову почав оповідати, що зробив би, якби в його було три мільйони. Він довго й палко казав, а Демид слухав його мовчки, сидячи під грушею, прихилившись до стовбура спиною і втупивши замислені очі кудись у далечінь.

— А ти що зробив би, якби в тебе було три мільйони? — зненацька спитався Гордій, ставши перед Демидом і вдивляючись у його блискучими, розпаленими очима.

— Я? — перепитався Демид і змовк.

— Еге, ти! Кажи! — нетерпляче підгонив Гордій.

— Але ж у мене не буде трьох мільйонів,— чи то сумно, чи то поважно відмовив Демид, не одриваючи очей од блакитної далечіні.

— А! Який ти! — розсердився Гордій.— Знаю, що не буде, але ж якби були?

— Якби були? — знов перепитався Демид.— Якби були... Я не знаю, що з ними зробив би... Тільки я не поїхав би на північ.

— Чому?

— Що там? Читати цікаво, а їхати не хочу. У нас краще...— І відразу якась думка блиснула в хлопця в голові — очі засяли ясно й зважливо, він випростався.— Якби в мене було багато, багато грошей — заговорив він голосно,— то я зробив би так, щоб убогих не було.

— Щоб убогих не було?

— Еге! Я з мамою ходив до Прокопа...

— Хто се — Прокіп?

— Чоловік один, мужик... У його була жінка хвора, і мама носила ліки. Які вони вбогі! Одежа драна, в хаті порожньо і — їсти нема нічого... самий цвілий сухар.

Останні слова Демид вимовив сумно.

Гордій дивуючись слухав його і — не розумів.

Але се не пошкодило хлопцям зійтися і четвертого дня, і п'ятого, не пошкодило їм потоваришувати добре. Демид не міг ходити до Гордія, бо ж Гордіїв дядько не ладнав щось із Демидовим батьком, але ж зате Гордій ходив до Демида. Звісно, він робив се так, щоб дядько не знав, та це ще більше його зваблювало, що воно заборонене.

Батько Демидів був панського роду і мав кріпаків. Усе те він процвиндрив, прогуляв у божевільних оргіях. Кирило Гайденко, тоді малий хлопець, бачив усі ці ганебні оргії, бачив, як батько мучив його матір своїм деспотством та гаремними звичаями, і його дитяче серце проймалося сімпатією до тих, хто так, як він сам, терпів од незагнузданого панського норову, що мав його батько. А той розтринькав усе і вмер, кинувши жінку з двома недорослими дітьми без шматочка хліба. Кирилова мати мусила піти у економки до однієї багатої панії, заробляла щоденною працею хліб собі й дітям і налила їм у душу

великої любові та поваги і до себе, і до всіх, хто працює. Кирилова сестра пішла заміж, мати вмерла. Кирило став конторником у тії ж таки панії (мати могла дати йому дуже малу освіту). Повсякчасні справи із народом, коли Кирило мусив говорити до його його ж словом, привчили його так до вкраїнської мови, що він і тепер у сім'і з селянами говорив нею і тільки буваючи поміж панами уживав іншої. Він одружився мало не з простою, надзвичайно доброю дівчиною і од неї мав єдиного сина Демида. Одержавши несподівано невеличку спадщину від одного родича — десятин 40 землі,— він кинув свою панію та й почав хазяйнувати. Господарював уже років з п'ятнадцять, не мав великих баришів і ледве міг дати синові таку освіту, про яку він марив,— сеото довести його до університету. Батькові оргії та панська його дикість, материна саможертва, що про неї ніколи Кирило не забував, та власна добрість укупі з давньою завичкою, зробили те, що він жив з своїми сусідами-мужиками справді по-сусідському, дуже з ними ладнаючи. У його з мужиками не було сварок ніколи, а коли й були непорозуміння, то вони кінчалися ладом.

Усе літо ходили Гордій та Демид укупі. Селянських хлопців Гордій давно занехав. Дядько хоч і довідався, куди Гордій біга, але нічого не міг з ним зробити. І Гордій бігав, читав, малювак навіть учивсь укупі з Демидом. Хоча в його був свій учитель семінарист, що недавнечко скінчив семінарію та був на селі дяком, але він у його мало що вивчив — тим, мабуть, що то була праця з примусу,— і далеко більше довідався, учачи з Демидом його завдання — наввипередки, хто швидше вивчить (і мало не завсігди вивчав швидше Гордій). Тим Гордій міг через рік здати екзамен у перший клас до гімназії та й поступити туди вкупі з Демидом. В місті товаришування не порвалось: хоча хлопці жили не в одній домівці, але в класі сиділи поруч на одній лавці і щодня бігали один до одного.

Гімназія мало дала їм розвитку — більше тільки формальні сухі відомості, що зараз же вони й зникали з голови. Зате хлопці самі себе розвивали, багато читаючи, їм довелося прочитати випадком кілька українських книжок, потім "Кобзаря". Се вже сталося тоді, як Демид жив

у старого Квітковського, що сам трохи кохавсь у рідному слові і направляв хлопця на добрий шлях. Гордія він не направляв, бо здебільшого Демид ходив до Гордія (у того була краща до читання хата), але все, що читав Демид, чув од його й Гордій і, щиро приймаючи, незабаром зробивсь "українофілом",— таким ім'ям згорда звав себе п'ятнадцяти років хлопець. Тоді вже сам добував українські книжки, давав їх нишком товаришам читати і мав на кількох чималий вплив. На його щастя гімназіальне начальство якось не довідалось про це. Здавши (одним з перших) екзамена в гімназії, він укупі з Демидом пішов до університету. З того часу товариші почали й жити вкупі.

Тепер обидва мали заміри шукати в місті роботи: Демид — допоминатись у земстві посади земського лікаря на село, а Гордій — шукати судової практики. Обидва були повні надій, у обох були в голові широкі мрійні плани, найбільш у Гордія. Плани були щирі, чесні, не самолюбні: хлопці звали себе українськими народовцями... Гордій був мов ще демократичніший од Демида, ще палкіший та гостріший своїми поглядами.

II

Другого ж дня обидва наші приятелі пішли надвечір до Квітковського.

Петро Квітковський був ще зовсім молода людина, йому було тільки 23 роки — рік минув, як він здав екзамена з університету. Опріч Ганни, у його не було ні братів, ні сестер. Батько його, урядовець, умер, покинувши жінці з сином та з дочкою кам'яницю, з якої вони могли так-сяк прожити.

Ківітковські були здавна городяни і мало бачили село. Але старий небіжчик Квітковський вважав себе за вкраїнського патріота, хоч не ворухнув і пальцем, щоб чимсь той патріотизм виявити,— то ніколи все було "за недосужностію по должності і за другими клопотами", як каже

Возний, [3] — то небезпечно. Та все ж старий Квітковський міг сказати про себе, що він "од рожденія свого розположен к добрим ділам", і це він виявив хоча тим, що мав десятків зо два вкраїнських книжок та Щевченків бюст у себе в кабінеті та дав ті книжки прочитати своїм дітям.

Квітковський умер, як синові було 20 років, а дочці 14. Обоє вони зосталися з матір'ю — цілком пасивною жінкою. Вона зовсім не могла керувати дітьми і завсігди сиділа у своїх покоях, вітаючи там знайомих чи розкладаючи пас'янси. Діти зросли більш-менш самостійно і пішли ще далі тим напрямком, на який штовхнув їх батько своїми вкраїнськими книжками та Шевченковим бюстом. Праці в цьому напрямку досі не виявляли ніякої: Ганна тим, що не мала на се ще й часу, а її брат, може, й мав би час, та якось не міг собі ладу дати. Діла ж у його було небагато: скінчивши університета, він незабаром добув собі лекції в приватній гімназії, вони давали йому невеликий заробіток і брали всього години три на день.

Гайденко та Раденко підійшли до великого будинку і подзвонили. Двері відчинив сам Петро Квітковський — високий чепурний парубок, надзвичайно білявий (він удавсь у матір) та ще й блідий,— і повів їх до себе в хату. В їй був чималий нелад та пил. Книжки купками лежали всюди.

— Сідаймо тут, люди добрі,— промовив Квітковський,— а як прийде людей більш, тоді переліземо на ширше місце.

— Хіба ще хто має прийти? — спитався Гайденко.

— Стрівся сьогодні з Давиденком та з Келишинським, казали, що зайдуть,— одмовив Квітковський.

Українська студентська молодіж часто сходилася до Квітковського поговорити або почитати. Квітковський був симпатична людина, та й жив зовсім самостійно і мав зручну кватирю.

Гості не встигли ще й сісти, як почувся дзвоник біля дверей і через кілька хвилин до гурту ввійшов ще один добродій — Іван Давиденко. Се був товстенький чоловічок з швидкими очима, дуже пістриженою маленькою борідкою, з хапливими рухами. На його колись великі надії клалися. Колись він заходжувавсь видавати часопис, щоб, як казав він,— "виясняти місцеві потреби", та через якийсь "зась" мусив дуже скоро облишити цю справу і опинився секретарем у земстві; там він сам заправляв усіма справами, бо предсідатель був ліберал у та ще й лінивий.

За їм увійшло ще двоє — один худий високий студент знайомий і Гайденкові, і Раденкові, і другий добродій. Раденко другого не знав, і Квітковський познайомив їх:

— Мій родич Степан Келишинський.

Раденко глянув на Келишинського, подаючи йому руку. Се був ще молодий, років 24 чоловік, високий, огрядний. Його одгодована чепурна постать у гарно пошитій одежі пасувала до випещеного вродливого обличчя. Голова була одкинена назад, очі дивилися сміливо, чепурні чорні вуси завивалися вгору.

— Дуже радий! — промовив Келишинський, досить недбало стискаючи руку Раденкові, і зараз же заговорив з Квітковським.

Прийшло ще кілька людей, в хаті зробилося тісно, і Квітковський попрохав гостей до зали. Як ішли, Гордій стиха спитавсь у Демида:

— Чи ти знаєш цього Келишинського? Що воно?

— А так собі,— ніщо, десь у суді служить, родич господареві, то, мабуть, і зайшов випадком.

Посідавши в залі, почали розмовляти. Трохи згодом вийшла й Квітковського сестра, Ганна. Вона ніяк не нагадувала брата, бо вдалася в батька. Обличчя, може, з не зовсім рехтельними рисами, було любе й чепурне — розумні темні очі під дугастими бровами та високий білий лоб були йому окрасою. Раденка дуже вразила її невисока, але струнка постать. Він не зводив з неї очей і зовсім не помітив, що і в Демида Гайденка очі відразу засяли, як дівчина ввійшла в хату.

Брат познайомив сестру з Раденком. Гордій блиснув на неї своїми сміливими ясними очима, і дівчина несамохіть звернула на його увагу.

— Я чув,— ви недавнечко з села? — почав Раденко, сідаючи коло Ганни.

— Еге! — кивнула вона головою.

— Я теж відтіль, і цікавий знати ваші вражіння... Як вам здалося село? Що ви в йому знайшли?

— Ваше питання дуже широке, та я й не можу сказати, що була на селі близькою до народу: народ якось одхиляється од інтелігентної людини...— відмовила дівчина, трохи соромлячися з несподіваних запитань.

— Я виріс проміж народом,— сказав Раденко,— і думаю, що вмію з їм говорити...

Але його перепинив один студент:

— Саме це й я помічав — мужик нам не йме віри. І я певний, що це буде доти, поки обов'язкова освіта українською мовою порівняє пана з мужиком.

— Освіта вкраїнською мовою — це так, але не обов'язкова — відказав Гордій.— Це був би примус над народом. З якого права інтелігенція робитиме свої бажання обов'язковими народові? Чи не схотів би того й народ ізробити?

— Ти помиляєшся, Гордію,— відказав Демид Гайденко,— свої бажання накида інтелігенція народові, а загальнопризнану правду.

— А яку ж то?

— А ту саме, що світ кращий од темряви.

— Невже ви думаєте, що народ сам, коли схоче, не візьме цього світу? Хіба важаєте народ за дурня, що не розуміє власної користі? Світ кращий од темряви! Але — який світ? Той, що ви бачите, те, що ви вважаєте за світ! А може світ зовсім не такий і, може, зовсім не такого світу хоче народ? Як же ви можете накидати йому свою просвіту, коли він, може, її не хоче? Невже ви думаєте, що народ дитина? Що не має свого морального кодексу, своєї — коли хочете — культури? Я серед народу народився, виріс серед його і знаю, що ви дуже помиляєтесь, думаючи так.

Раденко говорив з запалом. Він устав, очі йому занялися вогнем, од усього обличчя пашіло натхненням, впевненістю. Ганна дивилась на його і, сама не помічаючи того, не могла одірвати від його очей. Бідолашний студент, що зовсім не думав, кажучи свої слова, сягати так глибоко, не знав тепер, що сказати. Квітковський та ще дехто пристали на Раденкову думку:

— Правда! Народ має свою культуру, і спершу треба знати її, дослідити, а тоді вже рішати, чий світ ясніший — наш чи народний,— казав Квітковський. Він зовсім не знав народу, але його нервову систему електризувало Раденкове слово і скоряло.

— Отже я таки й тепер не згоджуюся з тобою, Гордію,— знову почав Гайденко.— Живе життя не складається відповідно нашим теоріям. Дуже гарно було б, якби народ спокійно виробив собі потроху свою культуру. Може, вона й вища була б од тієї, що ти звеш "нашою", може, ми й пристали б на неї. Але ж ти забуваєш те, що поки ми будемо задля абстрактних принципів сидіти, склавши руки, та дивитися, як народ вироблятиме свою культуру, тисячі непроханих учителів — усі ті тяжкі обставини, серед яких живе й псується народ,— ідуть і вчать його по-своєму.

Ганна дивилася й на Демида, як він говорив. Вона любила це не дуже чепурне, але щире, гарне обличчя. Вона чула тепер що в Демидових словах більше правди, але Раденкові були блискучіші. Чогось зітхнувши, вона згодилася з Демидом. А Раденко вже відмовляв:

— Або мій принцип правдивий, або ні. Якщо ти не доведеш мені, що він неправдивий, тоді можна згодитися тільки зо мною, бо правдивість принципів не залежить од тих чи інших обставин.

Демид хотів був одмовляти, але знов постала загальна спірка, і хоч більшість була на Демидовому боці, але ж Раденко не поступавсь.

— Я вірю в народ! — казав він.

— Справді? — обізвався з кутка трохи глузливий, але спокійний голос. Усі озирнулися. То говорив Келишинський. Досі він сидів самотньо, ні до кого не озиваючись.

— Справді? — сказав він удруге.— А мені здавалось, що ця фраза вже підтопталась, так її до архіву віддано.

— Чому ж се ви так думали? — гостро спитався Раденко, роздратований Келишинського тоном.

— Бо не знаю, як можна вірити в півдикого мужика, що ладен топити відьом і ні про що не дума, тільки про задовольнення своїх фізіологічних потреб. Іграшки в любов до народу вже минулися, бо минувся час усяких високогероїчних ідеалів,— ми дивимося на життя тверезо.

— А як же саме? — спитав Раденко.

— А от як,— одказав Келишинський, трошки прищуливши одно око і одкинувшись своїм випещеним тілом на м'яку спинку в кріслі.— Ми довідалися, що всі ті ідеали — тільки сухі, логічні витвори індивідуальної думки, а нам, людям, що хочуть жити справжнім, а не вигаданим життям, зостається тільки та дійсність, що справді круг нас є. Ми цю дійсність признали. Вона не зовсім гарна, але у всякому разі не така й погана, як дехто думає. Життя все ж дає людині багато втіх. Мета наша повинна бути така, щоб узяти від життя якомога більше цих утіх, якомога більше задовольнити себе.

— В цьому мета людського життя? — спитався Демид.

— Еге, в цьому!

— Ну, а якщо задовольненая ваше, втіхи ваші стануть часом іншим людям за зло?

— Дивного нічого нема,— стиснув плечима Келишинський,— це закон природний.

— Вибачайте, я трохи, може, не зрозумів,— почав знову Гордій,— по-вашому виходить так: нема міри моральної, нема ідеалів, а є тільки просто задовольнення себе і задля того, щоб це задовольнення здобути, нема чого дуже церемонитися зо способами — хоч би й грабувати?

— Нащо так гостро? — усміхнувсь Келишинський. Грабування карає закон. Я кажу про легальні способи. А що міри моральної загальної нема, то се певно. А проте це як хто хоче, так і дума. Я в усякому разі за мріями не вганятиму.

Гордій спалахнув зовсім:

— Он як! Вільно кожному думати, як він хоче. Вільно вважати за мрію те, на що другий поклада своє життя. Вільно проповідувати задовольнення потреб, замість усяких інших ідеалів. Але невже ви думаєте, що від цього ті ідеали зникнуть? Невже ви думаєте, що мільйони людськості, живучи безліч років та безліч років пориваючись досягти до ідеалу, — невже ви думаєте, що ці мільйони помилялися, а ви одним своїм словом знищили те, віру в що людськість довела безліччю великих мук і високих вчинків? Келишинський трошки зморщив носа.

— Вибачайте,— те, що мільйони так думають, ще не довід. Смалили ж ваші мільйони на автодафе людей!.. Одначе як я забалакався,— вдався він до Квітковського,— мені час додому.

Він устав, недбалими, але впевненими рухами пройшов, прощаючися зо всіма, і вийшов з хати.

— Ось воно — нова філософія! — скрикнув Раденко.

— Не нова, а тільки відновлена хіба,— промовив Демид.

Був тихий гарний вечір, і всі після чаю пішли в невеличкий садок, що був у Квітковського. Молодіж знову засперечалася за якесь питання і побігла наперед. Тільки Демид зостався позаду, дожидаючись, поки Ганна впорається коло самовару. Він діждавсь її, і вони вдвох пішли в садок. Всі інші вже повтікали наперед. Демид був цьому радий. Ганнин образ давно вже запанував у його в душі, і тепер, говорячи з нею, він думав тільки про одно — про те, що треба сказати се Ганні. А Ганна йшла поруч з їм по стежці, осяяна місячним світом, і здавалась йому ще кращою, ніж була досі.

— Я не можу згодитися з Гордієм,— казав Демид.— Він не помиляється, кажучи, що принципи не одміняються відповідно обставинам. Але він помиляється, прикладаючи свій принцип до цього випадку.

— Мені теж здається,— промовила Ганна.

— Було б дуже добре,— казав далі Демид,— якби все було так, як Гордій каже. Тоді ми могли б спокійно дивитися на те, що буде, спокійно дожидатися тих послідків, що неодмінно мусять бути, а сами... хоч руки склавши сидіти! Але ж так не єсть! Не можна казати про самодіяльність у людини з зав'язаними очима. А такий наш народ. Ми повинні розв'язати йому очі. Це не легенька праця, на неї треба жертв, і ми повинні їх подати.

Ганна слухала це, і нові почування вливалися їй у серце. Вона чула, що їй хочеться подати ту жертву, і сподівалась, що в неї стане на те сили. І вона тихо сказала:

— Велика мусить бути жертва!..

— Зробімо, що зможемо: віддамо всю свою діяльність громадську, літературну, сімейну на те, щоб досягти цієї мети. І ми її досягнемо!

— Але ж се так тяжко!..

— Тяжко досягти, але гарно і легко віддавати себе роботу рідному народові!

— О, я думаю, що гарно! — зітхнула Ганна.— Тільки я не знаю цього та й... не зазнаю, мабуть...

— Чому?

— Що я можу зробити?

— Ви любите свій народ, і цього досить: щира любов навчить вас, що робити.

— А ви що робитимете? — спиталася зненацька Ганна.

— Скінчу оці батькові справи, поїду на село і спробую, що вийде з того, що там житиме інтелігентна людина у повсяк часних близьких зносинах з народом. Я жду і ніяк не діждуся змоги туди їхати. І тільки одно мене смутить..— і Демидів голос затремтів.

— Що?— спиталася якось непевно Ганна.

— Ганно Михайлівно, я скажу тепер те, що давно вже хочу сказати. Мене смутить, що я не бачитиму вас, що я поїду туди без вас. Поїдемо зо мною! Будьте мені дружиною і зробіть мене щасливим.

Демид змовк. Мовчала й Ганна. Вона сподівалася цього. Вона бачила Демидову прихильність, була й сама прихильна до його. Але тепер вона мовчала.

Щось її спиняло, щось не давало їй одмовити. Вона йшла мовчки, похнюпивши голову.

Так проминуло кільки часу.

— Ганно Михайлівно!..— почувся тремтячий Демидів голос.

Ганна вся стрепенулась. Вона чула, що мусить одмовити швидко, зараз, але відмови не було. І вона спитала:

— Коли ви їдете?

— Через місяць.

— Підождіть з одмовою до того часу! — І дівчина поспішилася наздогнати товариство .

Тієї ночі Ганна довго не спала: думала про Демида та про його питання. Який він гарний, добрий, розумний! Запевне він багато зробить для рідного краю, і гарно буде робити поруч з їм. Вона давно вже сказала собі, що з'єднає свою долю з його долею, і бачила в цьому щастя. І хіба ж це не щастя? Еге, вона його любить...

Але ту ж мить інший, блискучий образ уставав перед нею. Вона бачила перед собою горду постать Раденкову, його осяйні могутні очі, чула його натхненну мову, і цей образ починав притягати її до себе якоюсь демонічною силою, і Демидів образ блік, і відмова на Демидове питання умирала у неї в грудях...

Довго не спав і Ганнин брат.

Дуже рано, з хлоп'ячих літ, загубив він віру. В університеті — так йому здавалося — він рішив усі питання на підставі останніх здобутків

науки, і все було так просто і так зрозуміло, а найбільш — гарно. Гарно тим, що замість сліпої віри, що доводила часто й густо до суєвірства, запанувало ясне світло людського розуму. І так просто здавалося все: слухайсь раз у раз власного розуму, роби на підставі великих принципів — і все буде гарно, і ти будеш гарний.

Але так було недовго. Неминуче питання: а що ж потім? а нащо ж це все? — повинно було постати зараз же, скоро людина заспокоювалася на самолюбній вірі у власний розум. І воно зродилося і в Квітковського.

З того часу він не мав спокою. У його була щира душа, прихильна до всякого добра, але тепер він не бачив, нащо він робитиме те добро, якого бажала його душа. Нащо він робитиме, коли все мусить загинути, загинути без ніякого сліду не тільки для його, але й для кожного з тих, кому він робитиме те добро?

Душевні муки давно вже попсували Квітковському нерви. Він не міг керувати їми, вони цілком над їм панували. Це, звісно, не могло запомогти йому в тій важкій душевній борні, що він її тепер одбував.

Він не міг пристати на холодну егоїстичну думку свого родича Келишинського; але й те, що він бачив кращого,— всі так звані "ідейні" заходи,— не задовольняли його, не заспокоювали його турботи...

III

Ганна не була якоюсь надзвичайною істотою. Вона була тільки простою розумною дівчиною. Вона зростала у батька тихо, розвивалась не поспішаючись. Вчившись у гімназії, багато думала, багато читала. Це її розвило. Батькові книжки та деякі розмови з Демидом прихилили її до рідного народу. Довчившись у гімназії, випрохалась у матері погостювати на село до тітки, панії вдови, що господарювала на власній чималій землі. Дівчині хотілося побачити село, народ. Але побачила його тільки зверху, мужики сахались її, як і всякого "пана". Це ще більше

роздратувало її цікавість, і їй здавалося, що там, Де вона не могла нічого довідатися, ховається щось надзвичайно гарне, ідеал — який саме — невідомо, але у всякому разі — ідеал. Ставши в обороні народних прав, Гордій Раденко саме трапив на той шлях, що на йому була тоді й думка в молодої дівчини. Тим розмови його зробили вплив на Ганну. Та ще більше зробив на неї враження він сам. Енергія, що нею пройнято було всю його постать, врода, палкість, щирість все це надзвичайно вражало дівчину. З Демидом вона любила розмовляти, любила його слухати, бачити біля себе, але він її не вражав, він був звичайною людиною, такою саме, як і вона. Не такий уявлявся їй Гордій Раденко: це було сонце, що світило і все навкруги скоряло своїм могутнім сяєвом...

Так почувала Ганна в той час, як вона вдруге стрілася з Гордієм. Це було в міському саду. Добра частина людей з міста зіходилася вечорами на прохідку в той садок. Пішла й Ганна з братом, їм зустрівся один знайомий, колишній товариш університетський Квітковському. Він пристав до їх, і Квітковський зараз же загомонів з їм. Розмова Ганні була зовсім нецікава, і вона, трохи нудьгуючи, йшла з їми. Так вони обійшли садок, і Ганна вже хотіла казати, що час додому, як зненацька струнка Раденкова постать стала перед нею.

— Ганно Михайлівно! Який я радий,— озвався Гордій, стискаючи руку їй, а потім Квітковському.

Квітковський не довго говорив з Раденком і зараз же повернувся до своєї розмови з товаришем. Раденко й Ганна почали розмовляти собі вдвох і зговорились про село:

— Скажіть мені, будьте ласкаві, Гордію Васильовичу,— спитала Ганна,— ви багато жили на селі?

— Я зріс там. Моїми товаришами змалечку були мужичата. І я дуже вдячний долі за те, що вона так зо мною зробила. Без цього не знав би як треба народу, не міг би працювати для його.

— Працювати для його...— замислено сказала Ганна,— але як? Ось чого я не знаю!

— О, праці так багато, що не знаєш, за віщо братися. Сама просвіта народна — величезна праця. Звісно, нам дово диться в цьому напрямкові робити на самому літературному полі. А хіба це мало? Скласти народну літературу — це не іграшки.

— Добре ж, як у кого є талант, а як нема? От ви запевне пишете! — сказала Ганна і глянула на Гордія.

Гордій справді писав, хоча й не народні книжки. Їх він не хотів поки писати, кажучи, що робитиме це тоді, як посягне повної широкої освіти. Але він складав вірші, і в його вже був чималий зшиток, віршами списаний. Він спершу зрікався, але потім признався в цьому Ганні.

— От, якби прочитати! — промовила дівчина.

— Вас зацікавлює? О, я дуже щасливий буду, якщо ви схочете прочитати,— відмовив Гордій.

Ту хвилину Квітковський знову прилучився до їх, бо вже був вертатися додому. Гордій провів їх аж до хати.

Вернувшися додому, Гордій сказав Демидові, що стрівся з Квітковськими, але про вірші не сказав,— Демид-бо (Гордій давав йому іноді їх читати) не зовсім уподобав деякі з їх, кажучи, що там більш риторики, ніж поезії. Це вражало Гордієве авторове почування, і він часом ховавсь од Демида з віршами, хоча й дуже бажав би мати його за повсякчасного слухача. Другого дня він сам одніс вірші до Ганни.

Вони були здебільшого все змісту персонального. Демидів закид про риторику не був неправдивий, але Ганна цього не помічала,— їй

здавалося гарним усе, що робив Гордій. Дайбільш сподобались їй двоє віршів. В одних автор казав до народу:

Ти той, що я в тобі свій ідеал уздрів,

Тобі вклонивсь до ніг твоїх;

Ти той, кого в душі я змалку вже любив

У мріях чистих молодих.

Привідцею твоїм в твоїй за світ борні

Я ще з дитинства марив бути,

І помогти тобі бажалося мені,

Щоб збувсь своїх ти горя й скрути.

Другі вірші були змісту ще більш особистого:

І матері, й батька

Не знав я своїх.

І все те кохання,

Що мав би до їх,

Віддав я, убогий

Народе, тобі,

Бо жив я з тобою

І в щасті, й в журбі,

Я мучився вкупі

З народом моїм,

Я плакав і часом

Сміявся із ним.

В дитинства мойого

Сирітськії дні

Були мужичата

Братами мені.

Про ці останні вірші заговорила Ганна з Гордієм, стрівшися з ім знов у міському саду.

— Знаєте, я вивчила двоє ваших віршів...— почала вона несміливо.

— Справді? — зрадів Гордій.— От, не варто було! Але ж які?

Ганна сказала які й додала щиро:

— Вам, мабуть, тяжко було жити змалку?

— Тяжко? Я не знаю, може, й тяжко, але хіба це не все одно? — Ніби недбало відмовив Гордій.

— Розкажіть мені про себе!..— попрохала дівчина.

Гордій замислився на хвилину, а потім почав оповідати. Він оповідав так, як його дитинство уявлялося йому тепер. Оповідав про забутого, занедбаного хлопчика, про самотнього сироту, що знаходив єдину радість у житті — братаючися з "дітьми народу". Він оповідав, як навчався змалечку любити сей народ, як зважився працювати для його і тільки на те придбав і освіту. Він казав, що працюватиме в літературі і опріч того, стане мужичим адвокатом: бідний мужик гине, не знаючи законів. Ганна слухала цю палку оповідь, і її добре дівоче серце сповнялося пекучим жалем до того малого занедбаного сироти, а потім її очі починали бачити в Гордієві борця за народне щастя й долю, героя. І йдучи поруч з їм, Ганна думала:

— Щаслива буде та, що піде з ним укупі на цю святу боротьбу.

З цього часу образ Гордіїв уже не покидав Ганниної душі: вона носила його в собі, не могла збутися його. А збутися вона хотіла. Вона-бо вже почувала, що робить якесь злочинство проти когось. Проти кого? Знала, хоч не зважувалась поки наменувати його. Ці думки вбивали в неї всю енергію. Вона сновигала з хати в хату без діла, не мігши його собі знайти, бо її обхоплювала чи то якась важка нудьга, чи то сподівання чогось. Почувала, що щось мусить статися, і це не давало їй спокою, дражнило їй нерви. Демид заходив до їх тепер не часто, він мав багато клопоту з батьковою справою, і йому було ніколи. Але Гордій сам бував досить часто, познайомився з її матір'ю, і Ганна виразно бачила, що він ходить задля неї. Дожидала того часу, як він сам це скаже. Але що вона тоді йому відмовить?

Що відмовить! Якби вона знала!

Знала тільки, що вона напівзв'язала вже себе з Демидом. Вона завсігди була до його прихильна. Його тиха, але кремезна вдача, його ласкавість та щирість приваблювали її. Але тепер інший став перед нею,

і той інший був такий блискучий, що Демидова постать зовсім зблідла перед ним. Демид був звичайна гарна, чесна людина, а цей був повитий якимсь героїчним сяйвом. І дівчині несамохіть згадувалися Гейневі вірші про лицарів духа святого, того духа,

Що робив та й нині робить

Найдивнішії дива:

Розбива тиранів замки

І кайдани розбива.

Давні рани смертні гоїть,

Людське право знов дає,-

Через його поміж людом

Рівність, воля настає.

Він прогонить злу темноту

І примари чорні пріч,

Що псують кохання й втіху,

Нас дратують день і ніч.

Збройних лицарів багато

Дух святий собі обрав,-

Щоб його чинили волю,

Душу їм одважну дав.

Дорогі мечі в їх сяють,

Мають прапори у їх!

Ти б хотіла, любко, бачить

Гордих лицарів таких?

— Еге, і я бачу його,— казала вона собі, — він перед мене, сей лицар!

Дівчина чула, що блискуча постать Гордієва, узброєна в її мріях у святого духа лицарську зброю, запановує у неї в душі, а Демидова постать оступається далеко назад.

Але їй було сором. Вона подала Демидові надії і була через це винна. Що ж мала робити? Чи не мусила зректись усяких думок про Гордія і справдити Демидові надії? Але ж се було б їй занадто важко...

Саме тут набіг один випадок. Одного разу намірялися їхати в театр. Квітковський узяв ложу, бо хотіла їхати й мати. Але мати потім щось рознемощіла і зосталася дома.

Брат та сестра поїхали вдвох. Давали якусь нудну драму. З початку другої дії Ганна вже не слухала, її просто дратувала та нісенітниця, що балакано на сцені, їх товариство з ложі не схотіло дослухувати і поїхало після другої дії додому. Ганна й собі хотіла була вже попрохати брата їхати з театру, як зненацька побачила, що він комусь кивнув головою.

— Хто там? — спитала вона.

— Раденко,— він, мабуть, зараз прийде.

Ганнине серце чомусь одразу стрепенулось і затихло.

— Нащо йому приходити? — промайнуло в неї в голові.

— І потім їй здалися надзвичайно довгими ті хвилини, що проминули, поки відчинилися двері і в ложу ввійшов Раденко.

— А Гайденка нема? — спитався Квітковський, здоровкаючись.

— Нема — не схотів.

— Сідайте! — попрохав Квітковський і поступився Гордієві своїм стільцем поруч із Ганною, а сам сів трохи позаду, сю мить піднято завісу.

Поздоровкавшися, Ганна повернулася до сцени і, здавалося, не зводила з неї очей. Вона не дивилася на Гордія, сидів поруч з нею, але вгадувала всі його рухи; вона чула, він тут, біля неї.

Завіса впала після третьої дії; Квітковський пішов з ложі. Ганна зосталася сама з Гордієм.

— Ну, як вам подобається ця премудра драма? — спитався Гордій, уперше вдавшися до неї.

— Ніяк,— одмовила вона.

— І ви не помилилися! — весело сказав Гордій. По правді кажучи, нас одурив заголовок. А хто це грає героя? Дозвольте мені глянути в програмку.

Він простяг руку. Ганна мусила повернутися до його. Їх очі зустрілися, рука доторкнулася до руки. Ганна здригнулась. З тих очей лився на неї такий світ, що їй одразу зникло з-перед погляду все навкруги — і ложа, і сцена, і ввесь театр з сотнями людських голів. Вона встала, мов хотіла оборонитись од цього впливу, що скоряв її. Але нічого не могла зробити і знесилена знов сіла на стілець. Цієї саме миті завіса піднялася вгору.

— Вам не душно? — спитався Гордій.— Може, трохи відхилити двері?

— Ні-ні,— з якимсь острахом сказала дівчина і зараз же пожаліла, що так сказала, їй треба було тікати від цього впливу, бо він її — вона виразно чула — скорив цілком, але тікати вона не могла.

— Боже мій, чи довго ж іще? — думала вона. На її щастя драма була в чотирьох діях і саме це була четверта. Але поки ж скінчиться!..

А тим часом Гордій не зводив з неї очей. Його палка, вразлива натура теж тягла його до Ганни, і в його грудях займалося бажання вхопити ці малі руки і вицілувати їх усі...

— Сказати їй усе? — промайнуло йому в голові.— Чиї не краще б дома? Та хіба не однаково? Хай собі там той натовп слуха драму, а вони прислухаються до тієї пісні, що в їх у душі співа.

Вони сиділи вже трохи далі, вглиб у ложі, їх мало було видно. Гордій повернувся до Ганни, і його ясний погляд упав на неї.

— Ганно Михайлівно! — почав він і зупинився на хвилину.

Вона вся здригнулася.

— Ось воно! — подумала вона.

Але Гордій себе подужав і сказав тільки:

— Ганно Михайлівно! Завтра, якщо я прийду, то не відніму у вас потрібного на що інше часу?

— Ні,— тихо відмовила дівчина.

— Я маю дещо вам сказати,— почав знову Гордій цієї хвилини двері відчинилися, і ввійшов Квітковський. Гордій стріпнув плечем,— так у його звичайно виявлялося — пересердя — і змовк. Мовчки досиділися вони до кінця дії і, не дожидаючи водевілю, вийшли. Прощаючись, Гордій палко стиснув Ганні руку, а Квітковському сказав:

— Я у вас незабаром буду.

Ганна вернулась додому зовсім іншою. Почула, що ступила новий шлях і що з того шляху несила звернути або вернутись назад.

Вона не спала всю ніч. Уже не думала, бо не могла боротися цім почуванням, що її охопило. Тільки почувала себе страшенно винною перед Демидом.

— Що робити? Що робити? — стукала їй у голові, як вершлягом, страшна думка в той час, як дівчина, стиснувши зуби та втупивши очі в темряву, лежала нерухомо на своєму ліжкові, закинувши руки за голову.

Другого дня вона не вийшла з своєї хати. Мати, побачивши її, звеліла їй не вставати, думала навіть посилати по лікаря, та Ганна не схотіла.

Але вона не могла й лежати. Бліда, змучена блукала по своїй хаті. Не вийшла обідати і тільки ввечері стрілася з братом.

— А в нас були Раденко та Гайденко,— сказав Квітковський. — Кланялись тобі.

— Вкупі? — спиталася Ганна.

— Що — вкупі? Кланялися вкупі? — засміявся брат. — Ні, нарізно.

— А, який ти!.. Були вдвох?

— Ні, спершу був Раденко, а тоді Гайденко, і навіть останній не знав, що перший був. Якось розминулися. А що хіба?

— Та нічого, так...

— Я сказав, що ти хвора, і Раденко обіцявся зайти завтра.

— Були обидва, — думала Ганна, — спершу був Раденко, а тоді Гайденко. Обом треба дати якусь одмову. Одному вона вже обіцяла цю відмову, а другий ось-ось попроха її. А що вона відмовить?

— Спершу був Раденко, а тоді Гайденко, — знову зринали братові слова у неї в голові. — Еге, спершу... Але чого вона мучиться? Хто пізно приходе, той сам собі шкоде. Ну, і хай так буде! Хіба вона вже не вільна? Хіба вона зв'язала вже себе з Гайденком? Вона йому сказала, що відмовить згодом, Але хіба це визначало, що вона відмовить: еге? Ні, треба швидше якось це скінчити!

Але як саме скінчити? Чом вона не може сказати йому: ні та й годі. Що її зупиня? Вона не розуміла, зовсім не розуміла.

Але другого дня вона зважилась. Треба ж щось було йти. Вона вхопила аркушик паперу і написала на йому швидко один рядок...

Похапцем запхала папірець у конверт, написала адресу. Але як одіслати цього листа? Поштою не хотіла. Скористувалася з чоботаревого хлопця — у їх дворі жив чоботар, і його гарненького хлопця знала Ганна і часом давала й читати книжки. Навчивши його куди нести листа та не казавши від кого і не дожидати відмови, вона послала його.

Демид сам був дома, як хлопець пхнув йому в руки конверт і одним скоком уже вибіг з сіней.

Демид зачинив двері і глянув на адресу. Пізнав писання

— Що це? — подумав він.— Чи не сталося чого? Вона була хвора!

Розірвав конверт і прочитав:

"Простіть! Не можу. Забудьте! Г. К."

Рука з листом затремтіла в Демида. Ось і сталося! Тільки сталося зовсім несподіване. Він іншого, зовсім іншого сподівався. Ні, він навіть певний був. А тепер... Що ж це? Через віщо? Защо?

Демид засунув листа в конверт і сховав у кишеню. Тоді підійшов до столу, сів і, зпершись на стіл ліктями, обхопив руками голову. Він чув, що йому треба зрозуміти те, чого він ніяк не міг розуміти...

А Ганна тим часом дожидалася чоботаревого хлопця (їй хотілося бути певній, що лист уже в руках у Демида) і, не мігши всидіти в хаті, одяглась і пішла йому назустріч .

Пройшла вулицю, завернула за ріг і відразу зустрілася з Гордієм.

— Ганно Михайлівно! А я до вас іду,— сказав Гордій, стискаючи їй руку та сяючи очима. Він помітив, яке стурбоване в Ганни обличчя, але вона здалася йому ще кращою, ніж звичайно, і його серце радісно затріпалось, як він подумав:

— Вона моя, вона буде моєю, ця чудова дівчина! Моя люба, моя...

— Ви дуже поспішаєтесь кудись, Ганно Михайлівно? — перепинив він сам себе.

— Ні,— ледве одмовила Ганна.

— Коли так, то пройдімось трохи, і я скажу вам, чого я йшов до вас.

Ганна мовчки повернулась і пішла поруч з Гордієм.

— Пройдімо в міський сад,— попрохав він.

Сад був за кілька ступнів звідси. Вони ввійшли в його. Людей було так мало, що легко було знайти захисток для розмови.

— Ганно Михайлівно, ви не догадуєтесь, чого я до вас, власне до вас, приходив? — спитався він.

У Ганни застукало в голові і вона ледве могла промовити:

— А чого?

— Скажу просто: я люблю вас. Я приходив прохати бути моєю дружиною.

Вони йшли безлюдною стежкою, сховані од людського ока за густими деревами. Ганна схилила голову й мовчала.

— Ганно Михайлівно! — почав знову Раденко, і голос його затремтів. — Галю!..

Вона підвела голову і глянула йому в вічі. Перед нею була огутна осяйна врода, перед нею була людина, що сперечатися з нею вона не могла. Гордій зрозумів це, і ту ж мить його губи схилилися над дівочим обличчям...

Демид сидів за столом, стиснувши голову руками, похилившись над листом, і тупим нерозумним поглядом дивився в клаптик паперу, в ті слова, що на йому стояли:

"Простіть! Не можу. Забудьте!" Сидів і силкувався зрозуміти те, чого не міг зрозуміти.

Гордій увійшов у хату. Його обличчя сяло надзвичайним сяйвом.

— Ну, друже, — скрикнув він, ухопивши Демида за руки, — поздоровляй мене з моєю радістю і радій, бо я знаю, що моя радість, то й твоя. Я одружуюся з Ганною Квітковською.

Грім, що вдарив би зараз серед хати, не так би вразив Демида, як ці слова. Він зблід ще дужче і занімів. Але се тільки на хвилину. Міцна душа перемогла сама себе. Він мовчки взяв листа зо столу і стиснув другові руку...

Гордій за своїм щастям не помітив нічого. Він почув потребу розказати про нову подію і, ходячи по хаті, радісно оповідав про свої заміри, про те щастя, яке має бути, про те, що Ганна буде ідеалом дружини, що вона зможе зробити навіки щасливим того, за кого піде, і багато такої щасливої нісенітниці, що звичайно рветься з уст у безмірно на той час щасливих людей.

А Демид усе слухав, і кожне слово було йому гострим ножем у груди. Довго говорив Гордій і тільки ввечері побіг з дому до Ганни...

Демид зостався сам. Він навіть не думав. Ні, думав, але то були вже не думи, то були найглибші почування, бо не можна було б розібрати, де кінчається дума і де починається почування.

Він завсігди марив про те, як він щиро працюватиме на користь рідній землі, але поруч з тією, що їй оддав би він своє серце. "Вона" була у його в уяві чимсь вищим, що перед їм він мусив схилятися і без чого не міг жити.

Та, яку він знайшов, не різнила з тим образом, що змалювала йому фантазія. І він оддав ій своє серце навіки, без звороту.

Був певний, що й вона віддала йому своє. Була до його така прихильна, така ласкава! І він був певний...

Але помилився... Ще й надто. Мало того, що віднято в його щастя,— доля направила зробити це його єдиного щирого друга. І Демид почував, що його нещастя робиться удвоє важчим.

— Нащо це так? Через віщо це так? — питався він.— На підставі якого права, на підставі якого закону розбито його сподівання, зламано його життя? Де після цього розумність у житті?

І Демидові здавалося, що все це життя, що крутилося навколо його, було якоюсь безладною мішаниною: постаті крутилися, ходили, переходили, розмовляли, плакали, сміялися і все крутилися, крутилися без краю. Крутилися не круг себе, а мов у калейдоскопі. І все вихрилося без мети без ніякої мети, без ніякої розумності. Він пізнавав навіть знайомі обличчя, пізнавав Квітковського, товаришів, Гордія пізнавав її і навіть себе. І все крутилося, мішма безладно мішалося, штовхаючись одно об одне, завдаючи одне одному біль, рани — і все те без мети, а

так, тільки тим, що туди їх крутонуло. Цей крутінь сповнив невеличку хатину, тісну, погану нору. І ця нора була той світ, що його так славлено за безкраїсть та пишність. Брудна нора, безладний крутінь.

Але ж боже мій! Скільки їх, скільки їх, скільки їх! Вони сповняють усю хату. Вони не дають йому дихати, не дають йому жити. І він не може їх прогнати, не може оборонитися, бо що ж він може зробити серед цього крутіню, серед цієї безладної безрозумної мішанини?

І мішанина крутиться, і Демид не тільки бачить, а й чує, як вона крутиться, чує безладне шамотіння одежі, чує безладний гомін. Шамотить, шамотить, шамотить! Якось гостро: шам-шам! шам-шам! шам-шам!

І Демида мучить цей "шам-шам". Йому здається, що кожний "шам" б'є його по голові. Він хоче затулити вуха, але не може поворухнути рукою. Він хоче кричати, але кричати несила. Ні, він кричить, але тільки голосу його не чуть — він це добре сам поміча. Тоді він збира останню силу і скрикує...

Що це? Крутінь зник, але навкруги темрява. Демид починає пригадувати собі — де він, що він. Промина кільки часу, пою він догадується, що це ніч, що він у своїй хаті.

Треба б спати, але Демид спати не може. Він починеє думати, але думки знов стають уявами і знову постаті кру тяться...

Глянувши уранці на свого друга, Гордій аж злякався:

— Що тобі таке, Демиде? Ти як з хреста знятий!

Демид махнув рукою, сказавши, що трохи нездужає. Йому важко було розмовляти з Гордієм. Тим він страшенно зрадів, як того ж дня приїхав до його батько. Демид сказав, що поїде з ним погостювати

додому. Казав погостювати, а справді не думав до міста вертатися. Гордій мав написати йому, як буде весіллія, бо неодмінно хотів, щоб Демид був боярином. Батькові треба було найменше тиждень, щоб покінчити всі свої справи. Цей тиждень був Демидові важким тижнем... Але минув і він, і нарешті вони поїхали.

Гордій же заходився діяльно доводити до краю те, що почав. Він не мав ще ніякої посади, та дуже й не дбав про неї бо йому кращою здавалася непідлегла адвокатура. Через місяць він уже мав таку-сяку адвокатську практику, що давала йому змогу жити вдвох з жінкою. Він написав тоді до Демида, але Демид одмовив, що хворий і тим не може приїхати.

Через тиждень після цього Гордій одружився з Ганною.

IV

Заробітку з адвокатської практики було в Гордія Раденка поки що мало: ледве вистачало, щоб прожити вдвох з жінкою, наймаючи малюсіньку кватирю з трьох світличок, з їх одна була спочивальнею, а друга — чим тільки можна: і залою, і їдальнею, і вітальнею; нарешті, третя — Гордієвим кабінетом. Світлички були тісні, та наші молоді не дуже тим журилися, хоч грошей мало, так щастя багато.

А щастя справді було багато в цих маленьких світличках, молодого палкого щастя, що стуманює голову і примушує забувати про все навкруги, опріч себе.

Прокидаючися уранці, Гордій бачив поруч із собою на подушці вродливу жінчину голівоньку. Обличчя зачервонілося зо сну, волосся трохи скуйовдилося, довга чорна коса впала на груди. Яка тепер гарна тут його Галя! Хочеться поцілувати її, але боїться збудити. Ще рано, ще тільки сім годин, а вони вчора пізно поснули. Йому треба дещо зробити, налагодити в суд — він туди ходе щодня вранці,— а вона хай спить.

Тихо, обережно встає він з ліжка, швиденько вдягається. Вже хоче вийти з хати, як чує, що дві теплі руки обхопили його з-за плечей за шию.

— А! Ти думав утекти!

Він повертається. Галя, напівпідвівшися з постелі, обхопила його за шию і прихилилась голівонькою йому на груди. Він хапа її на руки, пригортає до себе і починає цілувати обличчя, щию, плечі, руки...

— Пусти! — борониться вона.— Пусти! Я вдягатимусь — іди собі геть!

Вона завсігди вигонить його вранці. Він покірливо йде зачиня за собою двері. Хоче вмитися. Та ледве встиг взятися за воду, а вже двері відчиняються, і Галя вибіга з їх одягнена, з голими рученятами, і сміючись вихоплює в його воду.

— А! Ти хотів утекти від мене! Раніш за мене вдягтися і вмитися! От же не буде цього!

Але Гордій одніма в неї глечик з водою: він хоче зливати, бо хоча в їх і є дівчина Химка, але ж Химці він таког гарного діла не приручить. Ледве вона нахиляється над мискою, ту ж мить Гордієві губи торкаються до її шиї.

— Слухай, Гордію,— не пустуй-бо!

Гордій почина зливати на руки Галі, а тоді вона йому. Ще кілька хвилин, і вони вже вдягнені, веселі, щасливі... І Гордієва рука знов якось несамохіть обвивається круг її стану...

— Але ж ти просто неможливий! Адже тобі треба йти в суд!

— Треба.

— То сідай і пиши свої папери!

— Сяду!

— Пусти, мені треба прибирати,— пручається вона.

Гордій нехотя пуска і ще більш нехотя сідає за свої папери. Поки він напише що треба, самовар уже стоїть на столі, і вони поруч сідають до його.

Обоє вже виголодались чимало, і Гордій хотів би й чого більшого, ніж ті франзолі, що на столі. Але ж на більше треба й грошей більш, їх же поки ще мало, а життя в місті коштує дуже дорого.

— Хочеш їсти? — питається лукаво Галя.

— Чому ні?

— І дуже? — ще лукавіше запитує вона.

— Запевне!

Відкілясь у неї в руках з'являється щось блискуче.

— А то що? Мабуть, сардини!

— Який ти догадливий! Але ти вгадай, де я їх узяла.

— Це дуже хитро вгадати, бо ти в мене надзвичайно мудра господиня.

— Глузуй, глузуй!

— І не думаю глузувати, а навпаки — схиляюся покірно: перед твоїм фінансовим генієм.

Така розмова могла б тягтися дуже довго, якби не надходив час іти в суд. Але він, на превеликий жаль, надходить, і Ганна зостається сама.

Вона дещо прибира. Тоді сіда робити. Шиє або вишиває. Робить довго, щиро: се Гордієві сорочка. Шиючи, дожида його, дума про його, і час минає швидко. Трохи зазирає в кухню, допомагаючи наймичці варити не дуже мудрий обід. Опівдні снідає. У цей час і Гордій звичайно сніда — там, у буфеті в своєму суді.

— Ось ми й снідаємо! — каже Ганна.

Ми — себто: вона і Гордій.

Як вони поснідають, здебільшого бере книжки і йде в бібліотеку. Там перебіга очима сьогоднішні газети. Гордій тільки зазирає в газету в суді, — нема часу. Але в неї дуже гарна пам'ять, і вона ввечері розкаже Гордієві все цікаве. Адже правда, шо розмовляти краще, ніж читати? Гордій каже, що все, проходить через її вуста, робиться вдесятеро цікавішим. Вона сидить у читальні з годину, бере нові книжки і йде додому.

Часом забіга до матері. Стара самотня пані завсігди рада дочці. Вони розмовляють, і мати жаліється дочці на сина: він зовсім змарнів, зробився ще нервовіший.

Ганна й сама трохи помічала, що брат зробивсь якийсь більше стурбований. Але вона жила дуже швидким, дуже щасливим життям і якось не могла спинитися над цим.

Од матері йде додому. Вже три години. В чотири завсігди приходить Гордій. Ганна цю годину перебува звичайно читаючи.

Надходить чотири — двері відчиняються, і він уже в хаті, а вона в його руках...

По обіді — відпочинок.

Ні, не відпочинок, бо хіба ж можна назвати відпочинком те, що в їх часом бува... Посідали вдвох читати, і Гордій читати не схотів, а схотів пустувати з її руками. Вона сказала, що так не хоче і що втече, і справді втекла. Але він почав за нею ганятися і зараз же наздогнав її в тій хаті.

Після короткої борні вона скорилася, але ж за те і його скорила. Вона привела його знову на канапку до книжки...

Часом буває, що до їх дехто приходе ввечері. Дуже рідко брат, а більше чужі люди, знайомі... Але ж, мабуть, без їх краще.

Без гостей вечір збігає швидко, так швидко, що Гордій нічого не встига робити. Давно вже хоче заходитись коло однієї української праці, але ніяк не добере вільного часу, Щоб почати.

— Ну, та почнеться колись! — каже він,— а поки...

Се значило, що Галя у його в руках...

І так щодня. Дні всі однакові, зовсім однакові — що сьогодні, те й завтра. Але воно — все це — таке гарне, що нітрохи не надокуча: і вчора, і сьогодні, і завтра, і післязавтрього все хочеться того ж таки одного, все хочеться такого легкого рівного життя, оссяного сяйвом од гарного молодого щастя...

Але помалу й непомітно прийшла й одміна.

З того часу, як одружилися Гордій та Ганна, минуло вже чимало часу. Минула зими, весна, кінчалося вже літо — мало не рік. Перший запал кохання простиг, прийшов тихіший час. Вони вже не нудилися одне без одного так, як перш, їм схотілося бачити людей. Почали вони бувати в людей і люди в їх — до їх часом збирався той гурток, що й до Квітковського, нових людей не прибувало,— все ті самі. Починали вони надокучати їм.

А проте й дома Гордій з Ганною встигли вже і намилуватися, і наговоритися, і через те день у їх минав звичайно так що вранці Ганна шила або читала, а як приходив Гордій, то по обіді він зараз брався за книгу до чаю, після чаю ж сідав за свою офіціальну роботу.

Робота була нецікава. Гордієві мрії про те, щоб бути мужичим адвокатом, не справджувалися: ніякі мужики до його не йшли, а йшли всякі пронозуваті добродії — здебільшого панки та купці, і з їми доводилось йому мати діло. А це була праця не зовсім люба і в їй не було нічого такого, про яке Гордій колись марив. Була, правда, ще інша праця — своя; Гордій з Ганною заходилися вкупі коло однієї літературної роботи, але вона посувалася погано. Втомлений з роботи офіціальної, Гордій мало коли брався до неї. Він тільки писав часом вірші, кажучи, що надрукує їх, як набереться на чималу книжку.

Кінець вечора, що зоставався після всякої роботи, спершу йшов на розмови проміж себе. Але дедалі ті розмови якось стихали: часом нема про що говорити, часом і є, та втомиться Гордій, то не хочеться розмовляти; іноді посердяться. Спершу вони не сердились одне на одне, але з якогось часу й це стало. Почалося воно з одного зовсім незначного випадку.

Одного разу Гордій прийшов з суду дуже роздратований. Йому трапилася прикрість, довелося посваритися з товаришем. З сварки

могли бути зовсім нелюбі послідки. Повернувшися додому, Гордій не застав дома Ганни: Химка сказала, що вона пішла до матері. Сердито стріпнувши плечем, Гордій скинув сурдута, вдяг легшу одежу, взяв книгу і ліг на ліжко читати. Але книга читалася погано, бо раз те, що Гордій був сердитий, а друге — йому ніколи сьогодні було поснідати і він був дуже голодний. Почитавшися з чверть години, кинув книжку.

— І чого вона не йде? — подумав він про Ганну.— Мов не знає, що час обідати!

Устав і подивився у вікно, чи не йде. Її не було. Постоявши трохи коло вікна, знову ліг на ліжко і взяв книгу. Читаючи через десяте-п'яте та сердячися на Ганну, прождав так ще з чверть години і аж тоді почув, що двері відчинилися і Ганна прийшла. Вона вбігла в хату весела, трохи розчервонівшись од швидкої ходи, з словами:

— А я засиділась, загомонілась, а ти вже, мабуть, хочеш їсти?

Гордій нічого не відмовив. Не помічаючи, що він сердиться, а, роздягаючись у другій хаті, гомоніла до його:

— Так хочеш їсти, га?

Гордій ледве одмовив, не одриваючи очей од книги:

— Та вже ж...

Ганна ввійшла з тієї хати і підбігла його поцілувати. Вона вернула його голову од книги і нахилилась до обличчя:

— Ах, та дай же мені читати! — невдоволеним голосом промовив Гордій.

Тут тільки Ганна помітила, що він сердиться, і відразу притихла. Глянула на Гордія ще раз трохи стурбованим поглядом, але нічого не могла сказати, бо ввійшла Химка, несучи обід. Несподівана Гордієва холодність так уразила Ганну (досі нічого такого не бувало), що вона не насмілювалась сама озватися, і вони ввесь обід висиділи мовчки. Але як Гордій після обід знову ліг мовчки читати, то вона обурилась. За що се так? Що вона зробила? Невже це таке злочинство, що вона на які там півгодини чи більше спізнилася? Адже як Гордій часом і дужче спізнюється, то вона вже не сердиться!

З такими думками Ганна сіла за свою працю. До вечірнього чаю вони не промовили й слова і тільки вже за чаєм трохи розбалакалися, хоча й не щиро. Зате вночі вони довго одне одному не дали спати спершу своїми зітханнями, потім розмовою про те, що сталось (одне одного обвинувачувало), і нарешті згодою — гарною і щирою.

Незабаром після цього набіг і другий випадок.

Одного разу вони вбиралися йти в гості. Гордій зібрався і стояв одягнений, а Ганна все копалась у комоді.

— Та скоро ти? — спитався нетерпляче Гордій.

— Зараз,— одмовила вона,— ось хустку візьму.

Хустка все чомусь не знаходилася, а Гордія брала нетерплячка.

— Та ну вже ходім! Доки ж воно буде? І так спізнилися! — Мало не скрикнув він.

Цей крикливий тон здався Ганні якимсь таким зневажливим, що її мов у серце що вразило. Ковтаючи сльози, мовчки вийшла вона за Гордієм, і ввесь той вечір вони ледве озивались одне до одного. Потім вони, звісно, помирилися, але такі випадки почали траплятися дедалі

частіше. Мало не завсігди починалося однаково. Гордій сердився за яку дурницю, її ображало це, але вона, не показуючи того, силкувалась одмовити йому якомога спокійніше. Цей спокійний, навіть холодний, як здавалося Гордієві, тон зовсім не подобавсь йому і сердив його ще дужче. Він починав читати або й просто мовчати. Часом їм обом хотілося скінчити се, вийти з такого важкого становища, і хто-небудь з їх намагався зробити штучним способом і озивався до другого так, мов нічого й не було. Але з цього не помагалося. Другий помічав нещирість і відмовляв теж нещиро, і те, чого хотіли збутися, не то не зникало, а часом ще й більшало. Так тяглося звичайно поки думки поверталися зовсім на другий бік, і все це забувалося.

Чимало суперечок поставало з того, що Ганна ніяк не могла погодитися з деякою Гордієвою завичкою поводитися з нею. Гордій принципіально був дуже ліберальною людиною в справі відносин проміждо жінкою та чоловіком і силкувавсь і в своєму сімейному житті робити так, як думав. Але ж він не міг устерегтися того, чого сам не помічав у собі.

Народився Гордій з давнього панського роду, що звик панувати над мужиком і так виробив у собі цю потребу панувати, що вона передавалася спадщиною від батька до сина. І потім — освічений пан, живучи серед неуків-мужиків, звик вважати себе за далеко вищого від тих, що були навкруги його, авторитетом тим, хто був коло його. І се почування власної вищості, авторитетності теж сталося спадщиною.

Обидві ці спадщини Гордій одержав. Життя їх прибільшало. Змалку йому довелося запанувати над селянськими хлопцями. Розумніший і сміливіший за інших, він і потім, живучи вже серед інтелігенції, завсігди у своєму гурті верховодив. Товариші ще в гімназії дивувались, що він так багато читав і знає більше за їх, корились його розумові і зовсім схилялись перед його сміливістю. Гордій завсігди, ще змалку, уявляв себе героєм. На яке саме геройство народився він на світ, того не знав, але певний був, що геройство це мусить бути. Прочитав у одному російському романі, що Наполеон І мав звичку складати руки на грудях

навхрест,— з того часу ця поза зробилась йому найулюбленішою, і часто можна було бачити його, як він стояв у класі коло вікна: круг його кричали й метушились товариші, а він, задуманий, навхрест руки на грудях склавши, мов не помічаючи нічого того, що навкруги робилося (а справді-дуже бажаючи, щоб його помічено), стояв... як Наполеон...

Далі Гордій зробився демократом і Наполеона звав уже деспотом. Та зате інші образи у його в душі запанували — такі саме величні, як і Наполеон, хоч і не такого кольору, і Гордій так саме позичав і в їх дещо...

Товариші може б сміялися з цього (ба, деякі таки й сміялися), якби вкупі з тим Гордій не був гарний товариш. Себто — не товариш,— бо він, звичайно, дивився на всіх трохи згори, але проводир. Якщо треба було йти до начальства прохати чого, або якщо гімназисти, вчинивши яку шкоду мусили з неї викручуватись, визволяючись од кари, то в таких випадках ставав на чолі класу Гордій. Розумніший та сміливіший за інших, ще й гарний учень, він мало не завсігди досягав свого. Це придбало йому популярність у гімназії. Цю популярність Гордій умів удержати і в університеті. Все це зучало його поводитися з іншими людьми як високому авторитетові, вищій натурі з простими, вимагати від цих протих людей надзвичайної уваги до себе й послуг.

Сам він не помічав, що тон у його в розмовах був завсігди гостро авторитетний (за це він мав чимало ворогів) і що, бажаючи від інших вдячності за свої вчинки, сам часто був невдячний, бо що йому роблено від людей гарного, приймав здебільшого як належну йому данину. Навіть думав, що навпаки — понижає себе перед іншими людьми...

Ганна розвивалася здебільшого самостійно. Мати її була цілком пасивною людиною, батькові за службовою роботою та за іншим клопотом не було зовсім часу керувати доччиним розвитком. Дівчина читала й думала або вдвох з братом, або здебільшого сама. Була якийсь час під братовим впливом, та давно вийшла з-під його і самотужки

думала над тими питаннями, які перед нею вставали. Все це зробило з неї натуру, що не любила скорятися чужій владі.

Закохавшися в Гордія, не думала про те, хто верховодитиме у їх у дружинній спілці. Але зовсім не однакові речі — перший запал кохання і щоденщина. Кохала Гордія й тепер, але також хотіла жити по-своєму. Одначе незабаром побачила, що задля Гордія мусила зректися багатьох своїх звичок та симпатій. А надто Гордій, хоч і кохав її й поважав (вона це знала),— все ж і до неї говорив тим авторитетним тоном. Спершу, як вони подружилися, цього не було, але що більше Гордій звикав до нового життя, то авторитетніший робився у його тон.

Надто ж за останній час зробився дражливим. Його не задовольняло життя, бо надії його якогось не справджувалися. Він марив про любу працю задля громадянства, а довелось панькатися з судовими паперами; хоч би заробіток був з їх добрий, так і того не було; з Ганною був нелад часто, були ще всякі нелюбі випадки та пригоди; за останній час їх якось траплялось не трохи, і деякі, як наприклад, суперечка з товаришем, чимало дошкуляли. Життя починало виявлятися тим, чим воно справді є: не ясним шляхом до величного геройства, а щоденним, часом досить брудним, клопотом. Ясні Гордієві мрії поблідли, палкі надії на щастя прохололи. А без щастя життя здавалося Гордієві зовсім нерозумним, не мало мети. В мету тогосвітню він не вірив, і все частіше й частіше почала заходити йому до голови та думка, що не минає, мабуть, ні одну інтелігентну людину: нащо це все? Яка мета у всьому цьому житті? Мети він не знаходив, і це його обурювало, це робило його дражливим, нетерплячим, палким на слова. І сам того не помічаючи, він часто ображував Ганну. Одного разу — років через півтора, як вони побралися,— трапився такий випадок. Гордій вернувся натомлений додому. Це було перед вечірнім чаєм. Ганна давно не була в матері і спиталася Гордія, чи не пішли б вони туди сьогодні після чаю.

— А! Ніколи мені! — відмовив Гордій.

Він пішов у другу хату, а вийшовши через хвилину, побачив, що Ганна лежить на вікні головою й плаче.

— Галю! Чого ти? — кинувсь він до неї.

Вона плакала мовчки.

— Та скажи ж бо, ну що тобі? Чого ти плачеш?

Вона підвела голову, повернулась до його і, дивлячись крізь сльози, мало не скрикнула:

— Я не звикла, щоб на мене так кричали!

Гордій страшенно здивувався: він не розумів нічого.

— Та що се? Як кричали?

— Ти кричиш на мене, мов я тобі наймичка!

— Та я зовсім не кричав на тебе,— чого це ти?

— Ти сам не помічаєш, як кричиш, але ти кричав!

Справді, відмовляючи Ганні, Гордій сказав з пересердям, але він зовсім не помітив, щоб це було криком. І він одмовив:

— Я цілком нічого не розумію! Що се тобі здається?

— А, й не треба! — скрикнула Ганна, схопилася з місця і побігла в другу хату.

Гордій зостався сам. Він і собі розсердився, вважаючи, що Ганна сама винна. Принесла Химка самовар,— Ганна не вийшла. Гордій сам запарив чай, сам напився — Ганна не виходила. Після чаю він одягсь, узяв шапку і пішов. Уже виходячи, він гукнув:

— Я йду в бібліотеку!

Як зачинилися за їм двері, Ганна заплакала ще дужче. Вона все дожидалася, що він увійде до неї. Тепер почувала себе глибоко ображеною. Наплакавшися добре, встала з ліжка, вмилася, вийшла з своєї хати і засвітила лампу. Химка вже давно поприбирала чайний посуд. Ганна сіла була за роботу, але робота не робилася. Взялася була до книжки, але й книжка не читалася. Молодицю обхоплювала тяжка нудьга. Вона думала.

— Так он воно як! Невже я на те йшла заміж, щоб так жити? І невже це той Гордій так на неї сьогодні крикнув ,що на його недавно ще вона за малим не молилася? Еге, думала, одмінився він! Ореол, що повивав його, поблід. Ганні він уявлявся перш як борець геройський, що з їм поруч вона йтиме життєвим шляхом. Тепер бачила, що помилилася, — принаймі досі ніякої геройської борні Гордій не починав. Навіть неличка праця, що мала ідейний характер — літературна українська робота — і та мало що посувалася. А тут ще ці нерозуміння, ці зовсім несподівані суперечки. От хоч і сьогодні! він справді на неї крикнув — за що! І за що потім розсердився, і пішов, навіть не попрощавшись? Цього досі ніколи не було. Шо вона йому зробила? Ще якби горе в його яке було на серці, тоді ще можна це простити. А то й горя ніякого нема. А проте... звідки вона знає, що нема ніякого? Може, йому було чого тяжко — часом буває так на душі дуже важко, а чого — і сам не знаєш. Треба було йому простити, а вона зараз у плач. Добре знає, що Гордій плачу не любить і зараз кидає розмовляти, якщо вона довго плаче. Зовсім не треба було плакати. Вдруге вона так не робитиме, а тепер поки ждатиме його.

Молодиця знову почала читати. Але читалося погано. Примусивши себе перекинути з десяток карток, глянула на годинника. В цей час бібліотека вже замкнена. Але Гордія досі не було.

— Мабуть, він пішов до кого з знайомих,— подумала Ганна, і їй схотілося, щоб цього не було. Прождала Гордія ще годину, другу, а він не приходив. Химка давно вже спала, хропучи у своїй хатині. Хоча було ще тільки десять годин, але те хропіння таке враження робило, мовби вже було дуже пізно.

Силкувалась не думати про те, що сталося сьогодні, але за кожною іншою думкою неодмінно ховалася думка про це.

Годинник задзвонив. Ганна налічила одинадцять годин. Після одинадцятьох вони звичайно лягали. А Гордія все нема... Знов нудьга обхопила її ще дужче. Боже мій! Нащо ж так робити? — думала вона.— Він же зна, що я жду його мучачись,— чому ж він не йде?

І вона то лягала на ліжко і лежала, закинувши руки за голову та прислухаючись до кожної ходи на вулиці, то знов Уставала й ходила по хаті. Одного разу їй зовсім здалося, що хтось узявся з улиці за їх двері. Вона кинулась одчиняти, але нікого не було. Трохи не плачучи, вернулася назад.

А Гордій тим часом, посидівши в бібліотеці, пішов був додому. Але додому йти не хотілося. Зайшов до знайомого. Хоч йому було там зовсім невесело, але він сміявся та голосно розмовляв. Як вийшов звідти,— була місячна ніч. Гордій ішов улицею і бачив над собою незмірно високе безкрає небо, все облите срібним сяйвом. Те небо його дратувало:

— Як просторо, як вільно, як гарно там! — думав він.— Чому тут не так!

І він згадав, що посварився з жінкою, і зрозумів, що був винний. Але йому не хотілося, щоб він був винний. Його дратувало це безкрає небо, це місячне сяйво, і йому не хотілося щоб це саме через його, через Гордія, земля зробилася така далека від усякого порівняння з цим небом. Він обвинувачувати Ганну: наче вона не могла звеліти, щоб самовар вчасно був — адже на те вона господиня! І потім — говориш, а вона мовчить... Але тут же зараз Гордій згадав, що й він мовчав, як вона говорила, а самовар... Гордій глянув знову на небо. Воно сяло. Господи, яка краса! А він про якийсь там самовар про мовчання! Як йому не сором!

І він замалим не побіг улицею, поспішаючи додому. В хаті світиться. Він подзвонив. Через кілька хвилин Ганна відчинила йому двері. Він глянув на неї, на її любе обличчя і ту ж мить ухопив її на руки і почав цілувати в губи, в очі, в лоб, у руки. Він поніс її на ліжко і припав коло його навколішках, і знов цілував їй руки, ноги.

— Люба! кохана! серце!..

Ганна п'яніла з тих любощів, та й сам Гордій сп'янів...

Такі випадки дедалі траплялися все частіше та частіше. Вони завсігди кінчалися згодою і згодою такою гарною, що Ганна несамохіть згадувала Некрасова вірші:

После ссоры так полно, так нежно

Возвращенье любви й участья.

Та як би там не було після суперечки, але сама суперечка була річчю дуже важкою. А тут ще одна річ трапилась: Ганна мусила зробитися матір'ю.

Уявляючи собі ще з дуже молодих літ щастя з милою, палка натура Гордієва розуміла його не інакше як невпинне гаряче кохання та життя вдвох. Про дітей не думав, навіть більше: не бажав їх. Дитина — се пелюшки, крик, пищання, купання, не зовсім гарні пахощі... Потім дитина, се — безсонні ночі Ганнині, змарніле обличчя Ганнине, відміна свіжих молодих, дівочих форм у тілі на інші — а Гордій був греком у своїх поглядах на жіночу вроду... Далі ще, дитина — се надполовинене кохання, бо тоді вже Ганна не буде цілком самою його Ганною... І довідавшись про новину, Гордій зараз же трохи скривився. Ганна помітила це, і їй зробилося шкода і себе, і тієї дитини, що буде.

Розумів, що мусять же бути у їх діти, але хоч трохи згодом, не зараз хоч!.. Дратуючись пильнував, як стан у Ганни повнішав, а обличчя худло, марніло. Навіть сердився — не на Ганну, звісно, бо чи ж вона могла бути винною? — а просто сердився, що так сталося; але його поганий гумор одбивався знов-таки на його відносинах до жінки.

Чимало суперечок траплялося також з-за Квітковського.

V

Гурток, що збирався у Квітковського, був звичайним українським гуртком: було дуже багато ідейних балачок, ще більше розмов про старих "українофілів", що вони не так робили, як треба, або й зовсім нічого не робили, що треба робити інакше; але роботи не починав ніхто, опріч одного-двох людей, що працювали самотужки. Декому це балакання вже дуже надокучило, а між іншими й Квітковському. Тим часом підскочив прикрий випадок: один з гуртка, Давиденко, виїхав до Петербурга, і незабаром у псевдоліберальному і до українського письменства ворожому "Обозревателе" надруковано статтю з його підписом...

У гурткові про цей випадок багато говорено. Одні обурювались, а інші... пішли слідом за Давиденком. Квітковський зовсім зневірився у

гурткові. Натомість його все більше й більше починали зацікавлювати останні писання Л. Толстого філософсько-морального змісту на основі по-своєму зрозумілої євангелії.

Його хистка вразлива натура вже переймалася тими поглядами, що в їх за останній час кохався великий московський романіст. Так зване "непротивление злу", заходи, щоб поліпшити особисту духовну істоту і неприхильність до громадянських справ — це було тепер у його на думці. Людське щастя бачив тепер Квітковський у фізичній праці і, йдучи слідом за своїм учителем, заходжувався шити чоботи. У місті знайшлося ще з півдесятка таких людей, як він, і вони думали заснувати якесь товариство на "толстовських принципах". Гордій сміявся з цього, а Ганна обороняла любленого брата. Одна з таких суперечок особливо була в тямки і Ганні, і Гордієві.

Одного разу Ганна, вернувшись від матері, розказала Гордієві, що Петро Квітковський укупі з своїми однодумцями мають заснувати хліборобську спілку.

— Петро кидає незабаром своє учителювання і їде туди, — додала Ганна.

— А де ж вони землі візьмуть? — спитався Гордій.

— Та в одного з їх трохи грошенят є, так він уже взяв у посесію клапоть землі.

— Чорт зна що таке? — сердито промовив Гордій. — У нас і так мало інтелігентних українських діячів, а тут ще й ті, що є, дуріють.

— Що ж ти зробиш, коли його така праця не задовольня?

— Не задовольня? А химери ганяти — задовольня? Ну, які вони хлібороби? Що з їх за пуття буде?

— Я й сама не думаю, щоб з цього яке пуття було, і мені самій сумно, що він одкинувсь од нашого гурту, але, по правді кажучи, не штука й одкинутись. У нас працюють звичайная самими язиками, а дійсної роботи нема. Ну, хоч візьмемо й нас — багато ми робимо?

Вони й справді не багато робили, і Гордій це знав. Але тепер ця жінчина увага чомусь уразила його, і він відмовив сердито:

— Скільки б не робили, та робимо все ж більше, ніж її дурні, що, латаючи чоботи, думають ущасливити і себе й людей.

— Нехай і так, але ж нащо лаяться? — сказала Ганна,

Гордій глянув на неї і побачив, що в неї на очах сльози. Вона дуже любила брата й матір і вражалась, коли хто пра їх що негарне казав. Гордій знав це, але тепер його опанувало пересердя. Він одвернувся і сказав крізь зуби:

— Ну, невелике лихо, коли й сказав так — адже з того він не подурніша. Ти взагалі ображуєшся з кожного слова, яке я тобі кажу про його або про матір.

— Не ображуюсь,— одмовила Ганна,— з кожного слова, але ти якось іронічно на їх дивишся, і це мене обурює.

— Ат, облиш! — сердито відказав Гордій.— Ти завсігди чіпляєшся до слів.

Ганна заплакала. Гордія це зовсім розсердило.

— Ну, от — тепер сльози! А чого — хто його зна!

— Того, що ти сьогодні неможливий! — відмовила плачучи молодиця.

— Я завсігди однаковий.

— Ні, ти перш був не такий!

— Це докори?

— Я... я не докоряю тобі... Але... але... це правда, що ти дуже одмінився... Я не знаю, через віщо це. Скажи мені, що я зробила тобі, Гордію, що ти на мене все сердишся?

— Ти мені нічого не зробила. І краще буде, якщо ми кинемо цю розмову.

— Але ж я не можу далі так жити! Не можу! — скрикнула з усієї сили молодиця і голосно заридала.

— А я не можу жити, коли мене дошкуляють образливістю та плачами,— зимно відмовив Гордій і вийшов з хати. Він одягсь і пішов з дому.

Ганна зосталася сама і могла наплакатися досхочу. І вона довго плакала і довго потім думала, рівняючи свої колишні мрії про дружинне життя до сьогочасної дійсності. Дійсність не підходила до мрій...

А Гордій, ходячи по міському саду, теж міг думати. І він думав багато. Розумів тепер, що в таких випадках, як був оце, винна не сама Ганна, а й він. Та було вже пізно. Він думав про своє сімейне життя, і в його з тяжкого горя боліло серце. Ні, не пощастило йому, не пощастило! Якось не ладнається в їх, якось не підходять вони одне до одного вдачами, і ось нелад, і ось горе. Але через віщо ж це? Адже він її любить? Запевне,— хоча бувають такі хвилини, коли йому здається, що

він її не любить, коли у його в душі прокидається мовби щось вороже до неї. Йому здається тоді, що вона не задовольня його. Еге, в їй є чимало такого, що не задовольня його. Надто за останній час через цю дитину вона стала така дражлива, недоторкана і дуже змарніла. Обличчя схудло, пащеки повипиналися, стан зовсім зопсувавсь, і Гордій не міг спокійно дивитись на її живіт. Він викликав у його мов якусь фізичну ворожість. Гордій завсігди уявляв собі свою дружину ясною та вродливою, як сонце,— а сьогочасна Ганна зовсім була не така. Правда, се річ дочасна, але вкупі з тим се річ і періодична. І це обурювало його.

Існує на світі врода, краса — на те, щоб давати щастя людині. І ось після кількох років такої "періодичності в цій справі" ця краса мусить змарніти, зів'янути. З ясної вроди зробиться стара баба.

І так з кожною вродою. Властиво — на світі нема краси.— згадавсь йому вірш з німецького поета.

— Nur im Gesang? [4] Тільки в піснях живе прекрасне? — думав він.— А в житті? В справжньому житті? Нема?

В такому разі, що ж зостається від життя?

Freiheit ist nur in dem Reich der Träume

Und das Schöne blüht nur im Gesang [5]

Так, так: воля тільки в країні мрій, прекрасне тільки в піснях. Правда, як то відомо, теж "стоїть у порога", а ввесь світ "кривда зажерла": добро і таке інше так само, мабуть, тільки в піснях або в країні мрій. Що ж тоді зостається від життя?

Життя! Хіба це життя, що в йому найвищі добра людські: краса, воля, правда живуть у самих мріях? Коли так, то нас тільки дурено, як у солодких пісеньках співано про всі ці гарні речі. Солодко співано, але

все це брехня і в житті цього нема. Нащо тоді життя? Тоді життя просто гидке, смердюче болото або рівна, сонцем спалена нікчемна пустиня.

І в Гордія з'явилася злість, лютість. Його одурено, він стріває в житті не те, чого сподівавсь. Він марив про довічну вроду, а йому кажуть, що вона в самих пісеньках. Він марив про геройські вчинки, а йому доводиться думати про гербові марки, про апеляцію, про касацію, розмовляти з гладким цем і обороняти, може, шахрайства його — і все це на те, мати шматок хліба, а шматок хліба мати на те, щоб жити, а жити... Жити на те, щоб упиватися красою, волею, правдою" добром — так думав він спершу, дурний! А тепер? Все це в самих пісеньках!!.

А нащо ж жити, коли так?

Він зупинивсь на цьому питанні. Він становив його собі вже не одного разу, але відповідь здавалася тоді не мудрою і не довго її шукано. Тоді було все так просто: старі традиції — забобони; вірити треба тільки в нові ідеали: у правду в добро, у красу, у волю, у братерство... А з цієї віри зараз виникала й одмова: жити треба на те, щоб користуватися з правди, з добра, з краси, з волі, з братерства, і за це самому треба було робити так, щоб і люди могли з цього користуватися. І він вірив і жив щасливий.

Еге, він вірив! Мільйони людей вірили в персонального : бога, але такі, як він, молоді, одкинули ту віру, як забобони, і постановили замість неї теж віру — в ідеали XIX сторіччя. Замість віри знов-таки віра.

Але в тому ж і сила, що він тепер не міг вірити. Коли перша віра впала,— чому не могла впасти й друга? Правда, добро, краса, воля, братерство, рівність — це все тільки частини, дріненькі складові частини з одного великого, незмірно великого, що без його людина жити не може, що в йому людина мету своєму життю бачить. Се велике — щастя. Ось воно! Ось чого треба людині і ось чого вона не має. Яка ж може бути віра в частини, коли не існує ціле?

Та й частини ті, хоч і кожну нарізно розібрати,— в їх так само не можна вірити. Ні правда, ні добро, ні краса, ні воля, ні братерство, ні рівність не панують ніде на землі, ні серед якого народу, ні серед якої держави — ніде. Існують тільки поривання до їх та, може, уривково часом виявляються вони в приватних відносинах. І він має вірити в те, що, відколи світ стоїть, існує тільки як ідеал і ніколи не зіходило в життя? Чому ж, коли так, не вірити в кайдани, в кров, у темряву, в неволю, в зло — вони більше панують на світі, ніж усе те!

Щастя! Щастя людині треба! Щастя вона не має! Вбачав колись щастя в правді — і бачить, що щодня ламає правду в житті, найбільше щодо Ганни; в добрі — і чує в себе в серці саме зло; в красі — і бачить, як краса одцвітає; в волі — і повинен бути невільником шматкові хліба! Це щастя? — Але ж це може бути дочасним! — казав йому якийсь голос.— Ви могли з Ганною не зрозуміти одне одного, але прийде час, і ви погодитесь, і зло у тебе в серці одміниться на добро. А неволя з-за шматка хліба, нелюба праця — невже ж це річ довічна, невже це річ така, що її не можна відмінити? Борись і досягнеш!

Так, він може боротися і він боротиметься. Він виборе волю, працю любу, хоча мільйони людей стогнатимуть невільною тяжкою працею. Нехай він погодиться й з Ганною. Це все добре. Але що потім? Буде потім щастя? Ні. Принаймі — воно нічого не варте, се щастя.

Еге, те щастя, що його так бажає людина, що в йому вона вбачає мету своєму життю,— справді не варте нічого.

Яке це щастя, коли я, напившися вранці чаю, вийду з дому і забуду застібнути пальто на верхній ґудзик і через це буде якесь там запалення в легенях чи ще якась погань, і я дам дуба! .

Смерть — це та річ, що вона собою знищує всю вартість чого б там не було на землі. Що може важити хоч би й найвище щастя на їй, коли смерть відразу і щохвилини може знищити все? І тоді темрява, ніщо...

Він згадав, як читав колись у часописах, скільки важив мозок у одного великого, що зажив собі європейської слави, письменника. Він не пам'ятає, скільки саме, але не забув, що в тому-таки часописі описано було й те, як великому письменникові розпиляно голову, винято мозок... Не знає він, чи поховано мозок потім у яку золоту урну, чи просто прийшов сторож, скіпкою зскріб шматок мозку у черепок — укупі з попелом од тих цигарок, що їх анатоми курили,— і притулив черепок до голови...

Згадав це, і його всього мов скрутнуло. Людина, найкраща людина, ідеал людини, жила і мала щастя — робити своєю працею добро мільйонам — і ось тепер що? Брудні сторожеві пальці пхають мозок у черепок, ні, навіть не пальці, а скіпка. А цей шматок, що до його сторож гидує доторкнутися руками, цей шматок є те, що дало нам ті великі твори! І все це скіпкою, скіпкою!

Щастя! Ось він — прообраз того щастя. Він боротиметься — нащо? Щоб умерти?

Добре тим, що вірять у життя інше, тогосвітнє! Добре! Як би він тепер бажав вірити, та не може! Ця віра дає надію, дає мету в житті, дає розуміння, вагу життю. А без неї все скінчається чорною, безнадійною, абсолютною смертю.

На який же чорт ці зорі — довічні, невмирущі, цей місяць, земля — все це німе, мертве — і невмируще, а я — вмирущий, я — живий, тямущий? Ба, ні! "Наука" (він іронічно всміхнувся) каже, що й вони вмруть, що й сонце вмре, що це все якась безодня поглине. А там? Він хоче знати, хоче розуміти, що там — може, тоді він знайде й собі відмову. Але що там — він не знатиме і не зрозуміє — хоч не питайсь.

— Und ein Narr warter auf Antwort...— згадалась йому його ж одмова Демидові.

Дурень дожидає відповіді,— запевне, дурень! Одмови бути не може. А коли так, то нащо це все — життя, сонце, зем щастя — все це, що є, що бачиш, що знаєш? Ні на що! геть усе к чортовому батькові!

Гордій плюнув і встав з ослону. Він озирнувсь. Міський садок був порожній і темний, бо сторож уже погасив у йому ліхтарі. Була вже ніч.

Гордій пішов додому порожніми вулицями. У його в душі не було нічого, опріч того почування, що викликало його останню фразу: ну й геть усе к чортовому батькові! І прийшовши додому, він уперше, відколи одружився з Ганною, не скінчив суперечки згодою, навіть не промовив і слова до жінки, а ліг спати в другій хаті на канапі.

Тяжкі дні почалися з того часу і Гордієві, й Ганні. Він мучився своїми питаннями і мало коли й озивавсь до Ганни. Все, що він помічав перед себе, він зараз припинав до одного — до свого питання. Бачив, що Ганна сумує, і йому навіть хотілося її розважити, але думка: "нащо? Більше, чи менше суму — однаково черви у ямі з'їдять!.." — спиняла його від того. Ця думка отруювала йому все, і він усюди, з-за всього кільки день бачив саму смерть.

Несподівано перепинила такий напрямок у думках одна річ. Мало не через два роки після одруження Ганна породила сина.

Як почалися породіллині муки, то спершу вони не зробили на Гордія ніякого вражіння, але дедалі вони все більшали та дужчали. Уночі вони зробилися такі, що в Гордія стиснуло серце з жалю, і він одразу забув усе, що його мучило і мучився тепер самими Ганниними муками. З острахом, затаївши духа, дожидався він кінця і відразу стрепенувсь, як почув дитячий крик...

І як уперше взяв Гордій на руки шматок цього червоного м'яса, то він зараз же подумав:

— Нащо це? Адже...

Але ту ж мить шматок червоного м'яса заворушився, скрикнув, Гордія мов струсонуло щось. Життя! Живе життя!

І надзвичайна любов обхопила Гордія на деякий час до цього живого життя. Він колихав сина, він цілував його, в упивавсь його рівним диханням. І потім, положивши дити у поруч із матір'ю, він став навколішки біля ліжка, припав головою матері до ніг, і сльози закапали в його з очей...

Але все це запомогло Гордієві перебути тільки гострий біль своєї душі, але не могло відвернути його від тих фатальних, неминучих питань, не могло дати на їх одмови. Правда Гордій повеселішав, життя з Ганною зробилося рівнішим, але носив він у душі, не покидало його ніколи — воно його гризло, воно отруювало йому кожну годину.

Несподівано надійшла ще одна зміна. Бездітний дядько умер і все, що мав, одказав небожеві. Гордій робився багатою людиною.

Вернувшися з похорону, Гордій розказав Ганні, що Демид не йде в лікарі, живе дома, господарює... Гордій не міг до нього придивитися, бо бачився з їм нашвидку, але помітив, що він якось якось одмінився. А проте й Ганна мала незабаром побачила його: Гордій кидав судову практику і їхав на свій новий хутор господарювати. Він радів з цього, як дитина він був такий веселий, такий щасливий, що й Ганну зробив щасливою та веселою, хоча їй і не хотілося через дещо їхати на хутір...

VI

Демид Гайденко справді одмінився: немов постарішав, споважнів, а поміж бровами в його лягла глибока риска...

Демид радий був приїхати додому. Як його батько, невисокий, але кремезний дідок з сивими вусами, без бороди, сидячи біля його в якомусь передпотоповому хутірському повозові, штовхнув його в бік і сказав:

— Дивись, уже наші луки видко! — то замислений Демид стрепенувся. Він почав глядіти на широкі, тепер пожовклі, луки, що по їх бігла, виблискуючи на сонці, вузенька річка, на гайок понад річкою і, нарешті, на рідну хату, що тільки верхом своїм визирала з буйного саду. Він дивився на їх так, мовби вш не два місяці, як покинув їх, а бачить їх знову після довгої кількарічної розлуки. Якесь давнє-давнє почування любе знов обхоплювало його, і все здавалось йому таким новим і таким гарним. Колись давно почувався він так саме... Але то було Давно,— і тепер мовби на його новим духом віє...

— Що це? — подумав Демид.— Чого се мені так покращало це все, таким ріднішим, любішим зробилося?

І він згадав, як виїздив з міста і як місто здавалось таким адзвичайно похмурим, темним, гнітючим...

— Демиде, голубчику! Синочку! — скрикнула старенька ухорлява Демидова мати, вискочивши на рундук та обхопивши сина.

— Боже мій! Як же ти змарнів! — скрикнула вона знову, глянувши йому в обличчя.

— Дарма,— ось ви, мамо, мене підгодуєте,— усміхнувся Демид.

— Біжи, стара, вари галушки, вареники, книші, пироги, пундики...— промовив Кирило Семенович.

— Бозна-що ти, старий, кажеш!.. Та й де ж таки видано, щоб книші, пироги та пундики варили! — одмовила Марта Іванівна і повела сина в хату.

Демид увійшов у просту, добре йому знайому світлицю, що звалася в їх пишним ім'ям — вітальня,— тим, що тільки в їй можна було вітати гостей,— уздрів знайомі, помазані білою глиною стіни, кілька стародавніх стільців попід стінами, ще стародавніші два крісла біля столу, канапу стару та малюнків кільки по стінах — уздрів це все і почув себе так спокійно. Глянув на батька та на матір: обличчя у їх сяли з щастя. Демид обняв матір і поцілував щиро, потім батька.

— Ну, ось я й дома! — і правда ж, що нема і не буде ніде так гарно, як дома!

— Йо? — перепитав зрадівши батько.— Тільки тепер гляди, бережись, а то мати загодує тебе всякими своїми...

— Бозна-що ти кажеш, старий!..

— А то й ні? А ти б краще спиталася, чого це Демид приїхав.

— Авжеж чого: мабуть, попрощаться та на свої лікарі їхати! — і обличчя у Марти Іванівни засмутилося.

— От же й не вгадала, стара! Поганий ти угадько, поганіший за тих трьох циганових синів, що, знаєш...

— Та знаю вже!.. Але що ж там таке, коли не лікарі? — питалася Марта Іванівна.

— Лікарів, мамо, ще поки ніяких і нема, ще коли там будуть, а я приїхав просто у гості до вас,— сказав Демид.

— Оце гарно, синку, вигадав, хоч я на тебе надивлюся...

— Якщо ми з їм не помремо з голоду!..— перепинив Кирило Семенович.

— Ой, лишко!.. Я ж і забула за обід! — скрикнула мати і побігла до пекарні.

— Ну, а я піду в свою хату,— промовив Демид,— трохи вмиюся,— і вийшов. Його хата, та, що в їй він звичайно жив, як бував дома, була малюсінька світличка з одним вікном, з ліжком з одного боку та з лавою, селянським килимом укритою, з другого — з столом та з стільцем. Якщо додати сюди полички та книги та два-три письменницькі портрети, а серед їх великий Шевченків, то це й усе, що було в їй. Демид умивсь, передягсь і пішов до гурту. Там гарячий борщ уже парував на столі. Зголоднілі подорожні так залюбки заходились коло його, що ніколи було й розмовляти. Але як трохи під'їли, то Марта Іванівна, що не зводила з сина очей, запиталася несміливо, видимо боячись лихої відповіді:

— І довго ж це ти будеш у нас, синку?

— А поки проженете! — усміхнувсь Демид.

— Ні,ти кажи!

— Та й сам не знаю... Хочеться дома побути — уже, якщо звелите, з місяць поживу.

— Йо! — скрикнула радісно Марта Іванівна: вона ніяк не сподівалася такого.

— Боюсь тільки, що нароблю вам клопоту, — сказав Демид.

— Дарма, сину, — мати любе клопіт, їй без клопоту, як солдатові без війни! — озвався Кирило Семенович.

— І що-бо ти кажеш, старий — рівня до салдата! — промовила невдоволено Марта Іванівна. Вона завсігди воювала з своїм "старим": він любив її лякати і трошки глузував, що була така товкуща, а вона раз у раз ображувалася з того, хоча, звісно, в її без краю доброму серці ся образа держалася тільки доти, поки вона доказувала своє останнє слово про неї.

Після цього розмова зробилася зовсім весела. Батько й мати переказували Демидові усякі хуторянські новини, а Демид слухав їх, забувши на який час те похмуре гнітюче місто, що з його він приїхав.

Та лігши того вечора вже пізно спати у своїй хатці, в самотині, він почув одразу, що згадка про те місто знов починає панувати над їм, знов стискає йому серце. Але це було не надовго. З ліжка йому видко було у вікно. Осінь була суха і небо зоряне. Демид бачив, як ледве блищала здалека тоненькою смужкою річка, як темнів гай. Як він часто бігав у тії гаї, як часто купався в тій річці!.. І знов старі дитячі згадки обхопили його і занесли з собою в той мрійний, напівсонний край, де завсігди відпочиває серце людське від тих болющих ран, що завдає йому сувора немилостива дійсність. І Демидове серце відпочивало, і він сам не помітив, як заснув добрим спокійним селянським сном.

Він прокинувся другого дня вранці. Сонце тільки зійшло. Демид швидко одягсь, умивсь і пішов з хати. Батько вже десь клопотавсь по господарству; материн голос чуть було Демидові з пекарні. Нікого не стрівши, вийшов у невеличкий садок і пішов стежкою. Садок був уже пбжовтий; товстий шар зовсім жовтого листя лежав долі. Нога м'яко ступала по йому, шелестячи сухим шелестом. Демид любив те шелестіння і пахощі від такого листя. І ці пахощі, і трохи холодне повітря, і червоне ще сонце якось гарно впливали на його, робили бадьорішим, моторнішим. Широко, вільно дихаючи, пройшов садком, переліз через тин, перейшов луки і вступив у невеличкий круглий гайок.

І там було так само, як і в садку: жовто і півмертво; видко було, що за кільки часу і цього не буде, сніг укриє все, і все буде мертве. Та дарма! Зараз звідусіль віяло свіжістю, бадьорістю, силою. Демид розумів — чому. Це мертве віщувало незабаром живе. Те живе, що має прийти, що одмінно мусить прийти, чулося у всьому: і в цьому світ повітрі, і в тому вічно осяйному сонці, і навіть у цьому жовтом листі, що, зогнивши, мусило дати пожиток новому буйному життю. Ні-ні, це була не смерть, а відпочинок — відпочинок здоровий, свіжий...

Ставало гарно на душі. Він тяжко мучився досі. Вдарено його дуже, рана була глибока. Спершу здавалося, що сметельна; думав, що все скінчилося і нічого не може початися. І це вбивало його.

Але тепер, серед цієї природи повіяло на його впокоєм повіяло свідомістю, що далеко не все скінчилося.

— Боже мій! — думав Демид.— Який я себелюбець! За власним особистим нещастям, що розбивало цілком особисто частину мого життя, я забув про другу, величезну частину його — ту, що обнімає собою ввесь світ широкий, ясний та глибокий. Я марив про працю для народу, про поміч йому і про культурну роботу серед його, а скоро зазнав особистого нещастя,— зараз і забув про все!

Він вийшов з гайка. Перед їм прослалося поле. Половина його була чорна, зорана. Там, де кінчалося оране, чотири пари волів тягли плуга. За їм ішов Трохим, батьків наймит. Він нахилився над плугом і держався руками за чепіги. Він так робив це, що здавалося,— не воли, а він, попихаючи руками, різав плугом землю. Побіч волів йшов хлопець-погонич.

Угрузаючи в ріллю, Демид перейшов аж до орачів.

— Боже поможи! — промовив він, підійшовши до Трохима та йдучи поруч з їм.

Трохим, не одриваючи ні рук, ні очей од плуга, кивнув йому головою, промовивши:

— Спасибі!

— На зяб? — спитався Демид.

Трохим знову кивнув головою, не покидаючи свого діла. Воли тихо тягли плуга, Трохим з напруженими руками керував їм. Демид ішов поруч з Трохимом. Так вони дійшли борозни. Хлопець завернув воли. Трохим витяг плуг з землі, підняв його. Воли потягли граділь у бік, колішня завернулася. Трохим заніс плуга і поставив як треба.

— Стій! — сказав він і випроставсь.

— Здорові були, Трохиме! — промовив Демид, подаючи йому руку.

— Та в мене руки умазані! — відмовив невисокий, але кремезний, з невеликими чорними вусами, моторний Трохим, поглядаючи на свої руки, умазані в землю.

— От ще вигадуйте! — сказав Демид, стискаючи йому руку. — А дайте я за вас поорюсь!

— А не забули? — спитав Трохим.

— Чому забув? — відмовив Демид і взявсь за чепіги.— Ви покуріть, а я піду. Ану!

Погонич ляснув батогом, і плуг рушив. Хоч Демид і сказав що не забув орати, але зараз же почув, що трохи одвик. Він вивчився орати в кінці цього літа, як орано на озиме,— вивчився, звісно, не з якої там потреби, а більше задля гімнастики, бо яко лікар вважав фізичну працю,

та ще й надворі, за потрібну людському здоров'ю. Але тепер він чув, що руки його не так певно керували плугом, як тоді.

— Демиде Кириловичу! — гукнув Трохим, набиваючи люльку.— А то ж нащо огріх?

— Не буду! — відмовив Демид, але за малим зараз же й другого не зробив. Мерщій наліг з усієї сили на чепіги і поставив плуг як треба. Земля здималась поперед плуга, репалась і одверталась чорними соковитими скибами набік.

— Глибше! — гукнув Трохим.

Демид ще наліг на плуг — скиби потовщали.

На новій борозні Демид почув, що вже впевненіше керує плугом. Хоча Трохим, накурившися добре, ходив за їм і казав, щоб він віддав йому плуга, але Демид не послухавсь і орав доти, аж поки прибігла наймичка кликати їх снідати. Демид довів борозни, витяг, струснув плуга і перекинув його на бік. Погонич повиймав занози з ярем і налигані воли пішли пастися.

— Ну, ходіть! — промовив Трохим.— Тепер і попоїсти можна.

— Чому ні? — відмовив Демид і почув, що в його трохи болить спина і страшенно хочеться їсти.

— А вам, тату, ще багато орати на зяб? — спитався за сніданням Демид.

— Та спізнилися, сину, один наймит не дожив, кинув... Сам Трохим усього не вхопить. От і завтра доведеться його відірвати від оранки та послати в город. А другого наймита не хочеться наймати.

— Так ви, тату, вже візьміть Трохима куди вам треба, а я сам поорюсь,— сказав Демид.

— Ну, вигадав ще! — відмовив батько.

— Та чого ж там вигадав?

— Та наче справді нікому робить!

— Адже сами кажете, що спізнились. Та мені й хочеться трохи поробити — саме тіло просить фізичної праці.

— Так це важко, увесь день орати! — впевняв Кирило Семенович

— Коли й буде важко, то тільки спершу. Оре ж Трохим

— Ну, гляди!

— Бач, приїхав відпочивати, а сам он що! — невдоволено сказала Марта Іванівна.

— Та воно, стара, оце саме й відпочинок від книжок! — заспокоїв її Кирило Семенович.

А проте ні Кирила Семеновича, ні Марту Іванівну не здивувало Демидове бажання. Демид і завсігди, ще змалечку, охоче брався до простої роботи. Помагаючи батькові та матері в господарстві, Демид давно ще вивчився молотити і любив цю роботу. Та й самі старі Гайденки, хоч і не зважали ні на які там наукові досліди про те, що треба людині фізичної праці а просто з неминучої потреби брались часом за граблі та вила, а Кирило Семенович і до плуга. Звісно, батькові й матері трохи було дивно спершу, що чоловік, скінчивши університета та мігши бути людиною великою (так вони думали про Демида),— ішов

орати, та потім звикли і коли тепер вони й умовляли Демида не робити сього, то просто думаючи, що се буде йому дуже важка робота.

Поснідавши, Трохим пішов до іншого діла, а Демид, з погоничем удвох, до плуга. Демид орав увесь день і страшенно втомився: спина, руки й ноги дуже боліли, найбільше спина.

Він заснув, як мертвий, але встав другого дня до схід сонця вкупі з батьком — свіжий та дужий. Трохи здригаючися з холоду, побіг до возівні, витяг плуга і запріг удвох з погоничем воли, їхати тепер треба було аж на другу ниву — далеко, тим на ввесь день. Жаліслива Марта Іванівна ще звечора бідкалась, що Демид не обідатиме дома і хотіла була прислати к обіду по його коня, та Демид зважливо повстав проти цього. Зате вже обід вона йому добрий прислала.

Демид за цей день утомивсь далеко менше, ніж учора. Аж до неділі орав він щиро і встиг доорати все вчасно і тим не трохи здивував скептичного свого Трохима, бо той думав спершу, що це тільки так — пустує панич.

Але панич не пустував. Навпаки, Трохим міг бачити, що він дедалі все щиріше та щиріше береться до простого діла. Після оранки Демид заходивсь коло саду і, нанявши собі хлопця до помочі, почав копати та перекопувати та садити. В один час з усіма робочими людьми на селі уставав він уранці і йшов до роботи. Здорове осіннє повітря проймало його спершу холодом і примушувало щиро братися до лопати. За чверть години йому було вже душно, а к сніданню у його з лоба капав піт. І так спливав у роботі ввесь день. Демид почував себе здоровим і спокійним. Він думав тепер мало про останні політичні новини або й зовсім про їх не думав; зате його дуже зацікавлювало, що в його не ставало соломи, щоб захистити на зиму від морозів молоді деревця та виноградові кущі. Читав він трохи ввечері та святами та неділями — більше не мав часу.

Таке життя подобалося йому. Властиво, він не думав про те, чи воно йому подобається, чи ні, а просто йому було так спокійніше жити, і він жив так. За фізичною працею та за щоденними нним клопотом від його якось відходили ті важкі згадки, що завсігди, як з'являлися, несли з собою муку...

А тут незабаром ще робота настигла. Одного разу, шпортаючись у саду, Демид побачив, що до його йшла мати, а з нею якась селянська жінка.

— А кинь на хвилину, синку, та йди сюди! — гукнула мати, не хотячи лізти між покопані ямки. Демид кинув лопату і підійшов.

— А що, мамо?

— Та ось молодиця прийшла — чоловік ногу врубав — так чи нема в тебе такого, щоб кров зупинити?

— Дуже врубав? — спитався він у жінки.

— Та там так, що не доведи й мати божа,— так кров і цебенить! Уже ми й стару Хомиху кликали, щоб замовила кров — замовляла-замовляла — ні, нічого! Будьте вже ласкаві, поклопочіться!

Жінка вклонилася Демидові.

Він збігав у хату і взяв дещо з своєї невеличкої аптечки.

— Ходіть! Ви далеко живете?

— Та ні: сьома хата од краю на нижчій перії! Хіба ж ви не знаєте? — ми Карпенки.

Вони пішли. Невеличка слобідка починалась, трохи оступившись от Гайденкового двору, Демид ішов швидко поруч з Карпенчихою, що, не кидаючи охкати та нарікати на свою долю, розповідала йому, що її чоловік Грицько робив до воза люшню і врубався; що вони вбогі, що дітей у їх нема, сама Дочка Оришка, та й з тієї не яка там ще поміч — усього 15 год їй та й здоров'я мало... Вона може ще й більше розповідала б Демидові, так уже дійшли до хати.

Грицько Карпенко лежав у хаті на полу блідий, ледве притомний, бо з його дуже багато витекло крові. Ліва нога нижче коліна була гола і вся закривавлена. Кров стікала на піл, капала додолу.

Демид позасукував рукава і мовчки почав розглядати ногу. Мабуть, чоловік стоячи рубав щось проміж ніг і одбатував собі добрий шмат од литки. Демид заходився спиняти кров і за кілька часу досяг цього. Він обмив ногу, пересунув з кривавого місця хворого і почав зав'язувати рану.

— А дайте мені голки! — сказав Демид і підвів голову.

Він несподівано вздрів перед себе дівчину, невеличку на зріст, з надзвичайно тонкими, "панськими" рисами в обличчі. Ще дивніші були дівчинині очі — великі та карі, що, широ розплющившись, з якимсь несамовитим острахом дивились криваву рану Грицькову; обличчя було бліде, худі руки зціплені міцно притулені до грудей.

— Орисю! Де ти голку діла? — озвалась Карпенчиха дочки.

А Орися мов не чула і все стояла на одному місці, біля лежанки, не зводячи очей із батькової рани.

— Орисю, ти чуєш? Та ось вона! — сказала жінка і сама подала Демидові голку.

— Чого ти тут стала на дорозі? — торкнула вона дочку за плече.

Дівчина мов прочумалась і тихо відійшла далі від печі, спустивши очі й руки.

— Ну, ось і край,— промовив нарешті Демид, добре завивши ногу в полотно.— Якби ви, тітко, дали мені руки помити.

— Орисю, біжи в сіни, набери швидше води!

— Та нащо ж набирати сюди води? — я піду надвір та там і помию. Ходім, Орисю!

Дівчина глянула на Демида своїми великими очима, узяла кухля і пішла за їм з хати. Помивши руки, Демид знову вернувся до хати і почав розказувати Карпенчисі, як треба поводитися з хворим і сказав, що навідуватиметься до його. Карпенчиха вислухала все, перепиталась і, нарешті, дякуючи випроводила Демида з хати.

— Бувайте здорові, тітко! Бувай і ти здорова, Орисю! — ласкаво сказав Демид. Йому було жаль дівчини, що так налякалася з батькового нещастя, і він додав: — Не журись: ми батька вигоїмо!

Орися, що досі ще ні слова не сказала, тільки почервоніла.

Демид пішов додому, але з того часу щодня навідувався до хворого. Рана гоїлась не дуже швидко, і за той час, що Демид ходив до Грицька, він добре придивився до його сім'ї.

Проста селянська сім'я, не зовсім убога, але й не заможна. Жила день по дню з власної праці. Грицько і зроду був не дуже говіркий, а тепер за хворобою мало й бажав озиватись; зате надолужала Грициха, і незабаром Демид знав добре не саму цю сім'ю з трьох душ, але і всіх її родичів, сватів, кумів та сусід — знав, з ким Грициха ладнає, з ким

лається, з ким позивається і чий годований кабан порив їй увесь город. Мабуть, удалася в батька: все мовчала. Вона була зовсім не така мала, як тоді, вперше, йому здалося — була навіть трохи старша на погляд от своїх літ. Чепурна якоюсь не простою, не мужичою вродою. Найбільше і досі вражали Деміда її очі — великі-великі. Дівчина завсігди ховала їх під довгими віями, але як вона часом підводила вії, то з-під їх мов щось блискало; з Демидом вона не розмовляла, тільки відказувала здоровкання та прощання, навіть не дивилася на його. А проте Демид упевнився, що вона не дивиться на його тільки, як він на неї дивиться, бо одного разу він, зненацька озирнувшись, побачив такий запитливий та цікавий погляд з тих великих очей на його втуплений, що аж здивувався. Дівчина ж почервоніла густо, і на очах у неї аж сльози набігли, і прудко як сайгак стрибнула вона з хати. Але скільки Демид зачіпав її розмовою, вона завсігди викручувалась отими "еге" або "ні".

— Та вона в нас дика! — зацокотіла одного разу Грициха, побачивши Демидові заходи.— Чужого чоловіка сахається! І чого, дурна? — вдалася вона до дочки.

Але дочка почервоніла і, як звичайно, втекла з хати.

Бачивши те, Демид, дуже зацікавившись цим гарненьким дівчам, прибрав інший ярміс і став поводитись так, мов зовсім її не поміча. Се помогло, бо трохи згодом він побачив, що Орися вже не тіка, скоро він увійде в хату, не кидає своєї роботи, а робить, що й робила. Одного разу вона навіть щось сама хотіла сказати Демидові, але зачервонілась і втекла. Т'але ж днів через два вона вже заговорила до Демида, а наприкінці Демидового ходіння до їх вже й зовсім розмовляла — хоча обоє вони ще "політикувалися".

Грицькова рана гоїлась погано, і тілько через два тижні міг Демид не ходити щодня та й Грицькові дозволив уставати. Тим часом йому доводилось мати діло уже не з самим Грицьком — чимало вже селян приходило до його з усякими хворобами та по всякі ліки. Це було й перш, щоліта, з того часу, як Демид став учитися в університеті — тим

селяни з Костівки (так звалася та слобода, де Гайденки жили) знали Демида яко лікаря, а він їх. Тепер він залюбки ходив часто по всяких хатах до хворих. Опріч цього, до його (так бувало звичайно, як він приїздив) почали бігати і чоловіки й жінки з справами писарськими — тому листа прочитати, а тій написати, а тому "прощення" до судді чи ще куди скласти. Усі ці речі робив Демид дуже охоче і щодня бачив, як затягало його це хуторянське життя: фізична робота, лікарська чи писарська поміч селянам (хоча останньої було й небагато) забирали в його ввесь час і робили його життя повним, бо задовольняли Демидову потребу — мати живу, людям корисну діяльність. Ось він її мав тепер...

Еге, він її мав, і в його потроху виявлялася, та й зовсім, нарешті, виявилася думка: а чого ж йому ще? Куди йому ще йти? Чи не краще йому зостатися тут, де всі його знають і люблять, і він усіх знає і любить, і працювати на користь цьому рідному куточкові, аніж їхати серед інших, незнайом ще людей? Він хотів бути лікарем од земства на селі. Але лікарем він може бути й тут, хоч і не од земства. Правді там у його була б плата, а тут доводиться на батьковій сидіти...

Серед цієї невсипущої праці одержав він листа від Гордія — той кликав його на весілля. Він не поїхав, не здолів поїхати, але все те, що мов затихло, приспалося, тепер одразу прокинулось і загомоніло у його в серці. І йому ще дужче схотілося зостатися тут, у цьому тихому рідному закуточкові Але він не хотів заважати батькові. Правда, землі в батька було стільки, що можна було прожити й більшій сім'ї, ніж три душі — прожити, звісно, по-простому, але ж Демид був би все ж зайвим ротом. Та але ж тут сам батько поміг йому.

Це було вже взимку, перед Різдвом. Мати давно вже випрохала в Демида, щоб він зоставсь у їх до Різдва. А тепер батько почав домагатись, щоб Демид зостався ще хоч на рік, на два і тоді вже, коли схоче, їхав на свої лікарі.

— Ти й мені, старому, поможеш у господарстві, а то я вже підтоптався,— сказав батько.— Останься, сину!

— Але ж, тату, я буду у вас тільки зайвим ротом.

— Ну, що ти вигадуєш? Хіба все, що маємо, не твоє? Та й кажу ж — я вже старий став, поможеш мені.

Ще більше домагалася мати, їй так не хотілося, щоб її любий син їхав од неї — вона ж на його й не надивилася: то все вчивсь та вчивсь, а тепер їхати хоче. Демид остався дома на більш-менш довгий час.

Він не нудьгував дома цієї зими, хоча й мало мав господарської роботи. Зате він читав, писав, хворих лічив. До міста не їздив ні разу — його туди не тягло. Так проминула зима, прийшла весна, літо. Демид увесь уліз у господарювання. Старий батько справді вже підтоптавсь і радий був, що син стане замість його. А Демид знаходив у цьому щоденному клопоті, в цій здоровій праці якесь заспокоєння від усього, що його мучило. Чув, як ця праця зміцняла не саме його тіло, а й дух, і був радий...

Демид за роботою і не побачив, як проминуло літо, як прийшла осінь. Дорід цього року був дуже добрий, і доводилося працювати багато. Зате один цей надзвичайний дорід одразу підняв угору господарство у Кирила Семеновича, і шуткуючи казав, що се через Демида — як почав той господарювати, так і покращало; з цього батько виводив, що Демид і далі мусить тут господарювати. Але й без батькових доводі Демида не тягнуло нікуди звідси, навпаки,— не хотілося по кидати рідного гнізда. А надто, що нова цікава праця нагодилася йому.

VII

У слободі Костівці було тільки двадцять п'ять хат,— тим Демид знав усіх костівців, а вони його. І ні разу він не бачив, щоб який костівець держав у руці книжку. А се того, що на всю слободу був тільки один письменний — Охрім. Він вивчився читати якимсь дивним способом,

наймитуючи ще замолоду в дяка в Радівці, а писати й зовсім не вмів. Був одначе досить звичною особою на слободі — найбільше, як салдати присилали до своїх родичів листи з "сахарными поцылуями" та з "прозбою: прешлите 15 руб. дениг" і треба було ті листи читати. І тільки в Охріма і була одним-одна книга на всю слободу — якась стара російська граматика, видрукована ще за царя Митрохи, як людей було трохи. Вона завсігди лежала в його на полиці, але часом у свято він стягав її звідти, струшував пил, і клав перед себе на столі.

— Хороша книжечка,— казав він,— треба почитаться.

І, послинивши чорний палець, він силкувався перегортати картки. Але пальці, задубівши на повсякчасній роботі, не слухались Охріма, не гнулись, і тільки після довгих труднацій картка, нарешті, перегорталася, і Охрім починав читати:

"Грамматика єсть руководство к правильному словоупотреблению в разговоре й письме. Грамматика разделяется на 3 отделения, кои суть сии: первое: словопроизведение, изьясняющее, коим образом слова составляются в речи. Второе: словосочинение, изьясняющее, коим образом слова совокупляются..."

Охрімова жінка (дітей у їх не було) тихенько сідала трохи Далі від чоловіка на лаві і, підперши щоку рукою та журливо похитуючи головою, слухала чоловікове читання.

— Хороша книжечка! — казав Охрім, дочитавши перший бік і починаючи перегортати картку на другий.— Тут наука!..— Якби її головою постиг (дякове слово), то розуму на це треба повну голову.

Але "постигнути" книжечку Охрімові так-таки й не доводилось, бо далі другої картки він ніколи не читав:

— Хороша книжечка! Тільки в очіх щось мружить — хай удруге колись дочитаю.

І він згортав "хорошу книжечку" та й клав її на полицю, щоб знов зняти місяців через два і знов прочитати першу картку. Зате Охрімова жінка, сівши того дня на призьбі під хатою вкупі з сусідками, зненацька, серед іншої розмови, казала так, мовби це їй було байдуже і зовсім не вдивовижу:

— А мій старий сьогодні все книжку читав.— Спо-о-ди, мудра: і довіку не розбереш! А він її так і чита, так і чита!

І вона скоса поглядала на сусідок, пильнуючи, як вона їм здається. А сусідки думали сами собі, а потім, уж Охрімихи, і казали одна одній:

— А вже й несеться Охрімиха з своїм читанням! Як він учений і всяку мудру книжку зна, так уже й казати щоразу.

На цьому й зупинялася просвіта в Костівці, і всі люди що жили в їй, мали такий погляд на книжку та на письменність, мовби то річ зовсім не цьогосвітна. Тим дуже здивувався Грицько з Грицихою, як одного разу Демид сказав їм:

— А давайте я вивчу Орисю читати та писати!

З дива вони спершу нічого не могли сказати, але Орися зараз же скрикнула:

— Не хочу! Не хочу! — і вибігла налякана з хати.

Демид знав, що коли сама Орися не схоче, то не поможуть ні батько, ні мати,— тим і облишив її. Але одного разу був він у гостині в Петренка. Петренко, заможний господар, мав трьох дорослих і двох малих синів — та ще й одного онука.

— Чому ви не вчите своїх дітей? — спитавсь Демид у його.

— А де ж би я їх учив? — одмовив той питанням.

— Де? А ось давайте, я вам навчу!

— Ви? — Петренко здивувавсь і більш нічого не сказав.

— Чого ви так дивуєтесь? Хіба думаєте, що в мене не стане розуму навчити?

Господар одказав:

— Ні, не те... А бачите,— як же таки ви, такі вчені, будете дітей учити?

Петренко за увесь свій вік знав тільки одного вчителя. То був радівський старий салдат. Петренко бачив його тоді, як він п'яний лежав коло шинку і старшина звелів "укинути його в темну". І всякий учитель уявлявсь йому саме в такій постаті — тим його й здивувало, що Демид береться вчити дітей. Та потроху Демид вияснив йому справу.

Петренкові це сподобалося. Але обачний господар спитався:

— А яка ж буде плата?

Демид досі не думав про сю річ докладно і відмовив:

— Я ще не знаю, яка вона буде; якщо школярів буде менш, то плата буде більша, а якщо школярів буде більш, то плата буде менша.

Демид одмовив се навмання, та зараз же й подумав:

— А справді: дурно я вчитиму чи за плату? Чи не здасться їм дуже дивним те, що я ні сіло ні впало, берусь учити діти дурно? Та чи не треба, щоб і їм, батькам та матерям, чогось коштувала наука — тоді вона здаватиметься їм дорожчою?

Одначе сказав:

— Собі, я плати не візьму, бо я з того не забагатію, а воно за забавку вивчити скільки там хлопців читати та мені буде за забавку вивчити скільки там хлопців читати та писати — ще веселіше з їми буде — однак зимою нема роботи.

А от на книжки книжки та на папір доведеться вам дати грошей.

— А багато?

Демид порахував і нарахував од кожного школяра сімдесят п'ять копійок.

— А книжки ж нам будуть ? — спитався Петренко.

— Ні.

— Вам?

— І не мені. Будуть шкільні: даватиму їх читати хлопцям і тоді, як у школі вчитимуться, і тоді, як і не ходитимуть у школу.

— Та се дарма... Тільки якби ж ще хто... А то самому якось ніяково...

— Чому ніяково? До доброго діла й самому можна, а до поганого й гуртом не треба.

— Та се так.

— Та й не сами ви будете. Онисько Шапувал оддасть свого.

— Хіба казав?

— Еге. Та я ще й другим казатиму про це, може, хто й схоче. Хлопці та дівчата є на слободі.

— Хіба й дівчат набиратимете?

— А чому — ні?

— Та нащо воно здалося дівчині?

— На те, на що й хлопцеві.

— Та хлопцеві ж хоч що записати, євангелію почитати, молитви вивчити.

— А дівчині або жінці того не треба? Хіба їй не довелось би чого записати?

— Та ні, сказати, буває так, що й вони забувають, а якби записано, то, може, й не забули б.

— Ото ж то!.. А хіба євангелію та молитви жінці не треба знати? Адже і їй треба навчити діти молитись.

— Бач!.. — промовив Петренко і замисливсь, а трохи згодом додав: — А воно, коли хочете, то, може, й так...

Демид ще довго розмовляв про це з Петренком. Петренко слухав його, сперечався іноді, але видко було, що Демидове слово його переважує. Демид був цьому дуже радий. Придбати собі за прихильника такого поважного чоловіка та заможного господаря було річчю немалої ваги. А що Петренко був справжнім його прихильником, то в цьому Демид незабаром упевнився, почувши, що він клопочеться на слободі за школу. Через місяць після покрови [6] Демид уже рахував вісьмох певних школярів: сімох хлопців і — що найважніше — одну дівчину.

Одного разу, як Демид оповідав батькові про свою школу, той спитавсь:

— А що, сину, цього не заборонено: вчити дітей?

— Ні, тільки під попівським доглядом.

— То ти б з'їздив до нашого батюшки.

Демид подумав і сказав:

— Еге, так буде краще... Поїдемте, тату, у неділю до церкви та й до його заїдемо.

У неділю Демид з батьком справді поїхали у Радівку до церкви, а відтіль до попа. Піп був з старих і нічого не знав, опріч звичайної служби церковної, бо що знав, усе позабував. Одбував службу, дбав про добробут своєї великої сім'ї. Про нововигадані церковні школи озивався неприхильно, бо така школа могла б йому тільки клопіт зробити. На його наполягали, щоб він завів її і в себе, а він усе відмагався, а дома казав, що ці всі школи тільки на те повигадувано, щоб нові хабарі з батюшок лупити: коли не хочеш школи,— вези хабар. Як сказав йому Демид, що хоче дітей учити, він спершу не зрозумів його, навіть злякавсь, думаючи, що той говорить про церковну школу в Радівці, але розпитавшися, махнув рукою:

— Та вчіть скільки хочете! Адже, кажете, по закону можна? Молитов тільки добре навчіть та внушайте, щоб слухались. А то тепер мужик — страху на його нема. Тоді страх був, як поміщики були... Тоді мужик духу боявся... А тепер що?..

Батюшка ще довго говорив на цю тему, шавкаючи беззубим ротом та трусячи білою головою з короткою кіскою.

Нарешті десятеро хлопців і двоє дівчат прийшли до Демида. У дворі в його була хата, що в їй ніхто не жив. Її вимазано, натоплено, поставляно там столи і таким побитом з неї сталася школа.

І радіючи, і страхаючись почав Демид науку. Боявся він, що не вмітиме навчити дітей, як бажав би. Але вже наприкінці першого дня його страх мало не ввесь зник. Його школярі були такі слухняні, такі уважні, так кожне його слово вухами ловили, що Демид одразу почув себе своєю людиною серед цих маненьких людей. Як же поминув тиждень, то й діти і вчитель зовсім уже породичались. Школярі — все діти 10 — 13 років — звикли до "дядька" — так вони звали Демида, а дядько до їх, і тільки ще дівчата трохи осторонь держалися. Хоч посувалися й не дуже швидко, та працювали весело й розумно.

Зате у Демида з'явився зовсім несподіваний ворог. Одного разу, як Демид учив, зненацька відчинилися двері, і Охрім уступив до школи. У його в постаті було щось особливе, голова гордо задиралася вгору.

— Здорові були, з вівторком! — промовив він.

— Здорові! Просимо!

— От, прийшол посмотрить на вашу школу, — забалакав Охрім, і Демид здивувався, — з якої рації він почав ламати язика.— Подозвольте посмотрить!

— Просимо! Дуже радий! — промовив Демид увічливо і, посадовивши Охріма, знову почав вчити. Охрім посидів, згорда підвівши голову, з годину, а далі, нічого не кажучи, встав, попрощавсь і пішов. Через кілька днів Петренко розказав Демидові, що Охрім підбурює людей проти школи.

— Хіба то школа? — каже. — От як я вчився, — зараз азбичку, тоді склади, тоді молитви, а це що? Окають та гакають, та й годі.

— Це він на вас сердиться! — додав Петренко.

— За що? — здивувався Демид.

— А за те, мабуть, що ви не пішли до його порадитися! — сказав сміючись Петренко.

Хоч Петренко й сміявсь, але цьому була правда. Охрім, уважаючи себе немовби за міністра народної просвіти в Костівці, образився, що його обминуло в справі народної просвіти ж. Тепер він з усієї сили намагався так чи інак здискредитувати перед селянами школу. Мабуть, через те двоє батьків тільки пообіцяли прислати своїх хлопців у школу, а не прислали. Навіть більше. Школярі вивчили вже половину літер, як один багатий чоловік зненацька забрав свого сина зо школи. Демид ходив питався, чого се так, умовляв, але почув одно:

— Мені його дома по хазяйству треба.

— Це брехня! — сказав потім Демидові Петренко. — Це його Охрім направив. Він ще й інших підбурює. Дехто з батьків ремствує, що місяць діти вчаться, а й азбуки не вивчили.

— Та 'дже вчать!

— Так у вас якось не так... Охрім каже, що зараз треба всю азбуку вряд вивчити: аз, буки, віди... Навчає, щоб брали дітей з школи. Може, й забрали б, ну, так кажуть: уже заплатили.

— Ну, а ви як? Не ремствуєте на мене? — спитався Демид Петренка.

— Та вже ж підождемо кінця, а тоді й будемо казати, — хитро відмовив той.

Демидові трошки гірко було чути се, а ще гірш було почути від своїх школярів, що деяких з їх не пускають з дому батьки, і вони то виблагають, то одурять батьків, а таки втечуть у школу.

Проміж цим клопотом мав Демид нагоду ще й вітати в себе гостей. Одного разу Демид почув у себе в дворі дзвоник поштарський, і пара коней під'їхала до школи. Двоє якихось добродіїв устало з поштарської чортопхайки і увійшло в школу. Попереду йшов високий кремезний чоловік з великою лисиною та і з довгою бородою. За їм невеличка людинка з сірим потомленим обличчям та з рудою борідкою. Перший був у гарній селянській чумарці, а другий у якомусь татарському халаті чи пальті. У першого на мідяному ланцюжку висіла так звана по селах "мендаль". Гордо задерши свою голову, він увійшов у школу, мовчки озирнув усіх нача ким поглядом і, голосно одкахикнувшись, промовив:

— Здрастуйте!

Школярі поздоровкались, Демид підійшов до гостя.

— Радовськой старшина! — промовив той, подаючи Демидові руку.— А се мой писар,— він кивнув на заднього.

— Дозвольте рекомендуваться,— забалакав той, трохи образившись такою неповагою до своєї особи, — валастной писарь, секретарь Радовськой волости — Іван Іванович Попов.

— Ось що... Гм!.. — голосно одкахикнувся старшина і важко сів на Демидів стілець, хоча Демид ще його й не прохав сідати; писар зараз же притулився на лавці біля школярів. Старшина задер голову ще вище і взявся у боки лівою рукою. Тоді знов голосно одкахикнувся і почав:

— Гм... Як старшина, то єсть начальник у волості, прослишал: школа. Конешно, просвіщеніє юношества і наставлєніє на серце... Як отець волості жалаю посмотріть, какім сложеніем у вас діло йдьоть...

І пан старшина знову велично позирнув по всій шкоді. Демид хотів був йому відмовити, але йому не дав другий пан — пан писар. Цей, закинувши ногу на ногу, дивлячись на стелю, почав:

— Конешно, многожилатільнєє було б, ежелі би ви здєлали спервоначала сношеніє з канцелярією Радовської волості, которая заведуєть усєми етіми ділами. Но у всяком случаї любознательно, сказав би, обревизовать просвіщеніє юношества...

— Дуже радий! — промовив Демид і почав далі вчити.

Та він добре знав, з ким має діло, — тим, скінчивши лекцію, озвався до гостей:

— От поки школярі там бігають, а ми підемо та закусимо. Я, знаєте, сам у цей час снідаю, та й вам треба з дороги підживитися. А там знов у школу.

— Гм... Авжеж... Закусить усігда ползительно... е... е... як вас... того... ім'я-отчество? — спитався старшина. — Я не знаю.

Демид сказав і додав:

— А я ось так ваше знаю!

— Нічого удивительного нема! — одмовив старшина, трохи приплющуючи очі. — То ж я — один на всю волость!

Демид поспішивсь повести "одного на всю волость" з його "секретарем" до себе. Тільки вже вони більше не вернулися в школу. Демид відав, що вони можуть йому нашкодити гірш, ніж хто інший, і зовсім навіть зупинити його діло. Він уконтентував їх так добре, що поїхали вони від його цілком задоволені. Демид знав, що з цього боку він поки забезпечений.

Але Охрім тим часом робив своє діло. Демид бачив, що й цей може йому пошкодити, і він наважився припинити його відразу. К різдву всі школярі вже вміли так-сяк читати й писати. І ото Демид запрохав усіх батьків і навіть Охріма до себе в школу в один день. Як усі посходились і посідали на стільцях він сказав:

— Я беру ваші гроші, то й повинен робити діло. От я й попрохав вас прийти, щоб подивились, чи справді є з нас пуття. Посидьте в нас, послухайте, що ми знаємо, та й попитайтеся, коли хочете.

Охрім іронічно всміхався. Демид почав питатися школярів. Він кожного питав спершу молитви, тоді казав йому читати, нарешті писати на класній таблиці слова та цифри. Усі школярі знали, що треба. Батьки страшенно здивувались, бо ніяк не сподівалися такого. Чули, що по старих школах, де вчили салдати, першу зиму вчилися читати, другу писати і хіба на третю аж починали писати "номері" — себто: цифри. А тут це все за півтора місяці! Вони голосно почали хвалити школярів та дякувати Демидові. Охріма мов що вщипнуло. Він зблід, потім почервонів, і нервово, тремтячою рукою поліз у пазуху і витяг відтіль якусь книжку.

— Читають! — промовив він іронічно. — Вивчили те, то й читають. Ні, нехай вони оце прочитають!

І він кинув книжку на стіл. Це була славетна "Грамматика". Демид дав її читати школярам. Перший прочитав, за їм другий, третій, четвертий...

— А що, Охріме,— спитався глузливо Петренко,— мабуть, школярі вже більше за тебе знають? Охрім сердито вихопив книжку з рук у п'ятого школяра. Засунув її за кожух. Тоді промовивши: "А все ж не по правилу!.." — повернувсь і вийшов з школи.

Люди засміялися йому вслід. З цього часу костівці стали вважати Демида за надзвичайно гарного вчителя, і другого дня приведено до його ще трьох нових школярів.

Таким побитом Демид мав тепер досить діла. Зранку він уставав досвіта світа, вештавсь по господарству аж до снідання; поснідавши, йшов у школу і вчив у їй годин до чотирьох з перепиною на обід. Як школярі розбігалися, Демид знову робив по хазяйству або столярував: він за останній час почав учитися столярства. Часом його кликано до якого хворого. Тепер у його вже була чимала аптека — ліки з неї доводилося йому продавати, а за те, що сам ходив, звичайно, не брав нічого. Спершу його вважано за простого і дуже доброго але ж трохи... дурненького, мабуть, бо де ж таки: кинув панство та взявся за мужицтво (так про його казано). Але кільки розмов про се з Петренком та з іншими селянами, потім те добро, що він людям робив, примусили й людей глянути на його іншим оком. Його часто кликано в гостину до селян і він, звичайно, не цурався.

Одного разу зайшов до його Петренко. Він часом заходив до Демида в неділю, чи в свято побалакати про всячину: про те, що воно таке "телеграм", про те, чи правда тому що скоро "ревизія" буде і таке інше. Він був чоловік розумний і Демид іноді залюбки розмовляв з їм, хоча й помічав, що Петренко йме йому віри, як він оповідає про те, що по "газетах чути", але зовсім поки не хоче няти віри, щоб сила в "телеграмі" і в хмарі була одна. Зайшовши тепер, Петренко своїм звичаєм не зараз почав про те, а вже далі сказав:

— А вам новий школяр находиться.

— Хто?

— Та родич мій один... Ви його-таки не знаєте, бо він не тутешній, з Радівки,— Андрій Кодоленко прозивається. Так він мені рідний племінник. Мою сестру та взято заміж у Радівку за Кодоленка. Дітей у неї було тільки оцей парубок та дівчина підстарша. Та тільки він боїться, що дуже великий: йому вже дев'ятнадцять год.

— То нічого, ще швидше навчиться.

— Та, мабуть, швидкий до вчиття буде. Там пам'яткий такий, що аж дивно! Усю службу в церкві зна, а читати не вміє. Ми стоїмо в церкві — де вже нам замічати — і не розуміємо нічого, а він усе зна. Так хочеться ще й читати навчитися. Оце випрохався в батька, щоб у школу ходити. Я, каже, не по жалію й десятьох рублів, аби вивчили.

— Ні, плата буде з його така, як і з інших. Хай приходить.

Через кілька день Андрій справді прийшов до Демида. Це був високий, ставний, трохи схудлий парубок, непоганий з обличчя, чорнявий, з розумними ласкавими очима, але такий несміливий, що Демид ледве міг з їм розмовляти: за кожною відмовою він страшенно червонів. Демид зараз же посадив його до трьох нових школярів і почав учити вкупі з їми. Але другого дня, страшенно червоніючи та соромлячись, Андрій сказав:

— Я се знаю.

— Що знаєте?

— Азбучку...

Він знав по ряду всі літери, але по-старому: бе, ве, ге... Демид почав йому виясняти, через віщо його знання нездатне. Андрій сумно похнюпив голову. Але в Демида ту ж мить в голові одна думка. Він ухопив три рухомі літери і поставив їх до читання.

— А гляньте сюди, Андрію, які це букви?

— Ес, о, ен,— одмовив Андрій.

— Ось слухайте ж сюди: це вони тільки так звуться — ес, о ен, а як читати, то вимовляти їх треба так: ес треба вимовляти с, це — о, а ен треба вимовляти н'. Розібрали?

Андрій мовчав: він не розібрав. Демид вияснив ще раз.

— Цебто в кожної букви є своє ім'я? — блиснувши очима, спитавсь Андрій.

— Еге ж, еге! — відказав Демид.— Але як читати, то ім'я не треба казати, а треба вимовляти так: с', а оце о, а оце н'. Вимовте так!

— Сс... оо... нн...

— Ну?

— Сс... оо... ссе... сон?

— Еге, сон.

— Той, що сниться?

— Хоч і той.

— То це я й прочитав?

— Авжеж!

— Оце й усе?

— Усе!

— І кожну книжку читатиму, якщо знатиму, як букви вимовляти?

— Атож!

— Кажіть же швидше, як вимовляти!

Демид почав казати, а Андрій з блискучими очима, увесь випроставшись, проказував за їм.

— Ще, ще прокажіть! — попрохав він, як Демид скінчив уперше.

Демид проказав.

— А нуте, тепер складіть що!

Демид склав одно, друге коротке слово.

Андрій прочитував.

— Ще! Довге слово! — У Андрія горіли очі, спинялося в горлі дихання.

Демид склав: сорочка.

Андрій подумав і сказав:

— Сорочка! сорочка! сорочка! — він трохи не танцював.— І оце все?

— Все!

Важко дихаючи, Андрій сів на своє місце.

— А я ж думав!..

За три дні Андрій одвик од бе, ве і хоч не швидко, ледве тягнучи, а читав. Зате далеко важче було йому писання неодмінно хотів навчитися писати, а його зашкарублі на кій праці руки не слухались очей та голови і зовсім не туди, куди треба, вели писало. Воно стрибало в Андрія туди й сюди по таблиці. Але ж у парубка був не самий розум, а й терпіння. Він упрохався у Демида ночувати в школі і ввесь час до вчиття і після вчиття сидів над писанням, аж поки подужав його трохи.

Тоді заходився читати; читав з запалом і перечитав не саму маленьку шкільну бібліотечку, а багато й Демидових українських книжок. Найбільше вражали його такі книжки, як "Дещо про світ божий". Він не зрозумів її спершу. Демид звелів йому читати при собі і виясняв що треба. Андрій розібрав усе, і світовий лад одразу мов устав у його перед очима.

— Он воно що! — скрикнув він, і все обличчя в його засяло.— Як же воно і мудро, і... просто...

Але зненацька якась думка зупинила його.

— А це не гріх? — спитався він одразу.

— Що?

— Оце все взнавати... Це ж од бога...

— Ну, то що? От ви зараз сказали, що мудро світ збудовано. А хіба ж може бути гріхом довідуватися про божу премудрість?

— Ні...— одказав Андрій і замисливсь.

Видко було, що якась нова думка з'явилась у його в голові.

— То виходить,— почав він не скоро,— що наукою догоджаєш богові, бо взнаєш його та прославляєш.

Хлопець знову замислився, а згодом сказав:

— Це правда. То я нічого про бога не тямив, а тепер мені бог такий... такий!..

Андрій схопився з місця, очі в його занялися, але в не міг висловити свого почування. Він зітхнув і знов сів.

— Ні, я не вмію сказати цього,— промовив він стиха. — Тільки бог такий мені тепер великий!..

Він знову замислився.

— Так он воно що! — промовив згодом.— Наука ба яка! Ні, я тепер нікому не пойму віри, як хто мені брехатиме на науку!

VIII

А тим часом якось непомітно наблизилась і весна. Школярі з школи порозбігалися на весняну роботу, та й Демидові було ніколи вчити. Демид потроху робився справжнім господарем, не цураючись простої хліборобської роботи. Селянин спершу дивувалися тому, але як часом хто з їх питався про це то Демид казав, що служити не хоче,— лучче

йому на своїй землі робити, ніж наймитувати; надто ж на тіло здоровіше, коли чоловік робить просту роботу.

Ця відповідь не зовсім задовольняла їх, але далі вони викли до Демидового життя, то не стали й дивуватися.

Влітку Демид мало мав часу на книжну справу, та воно швидко й поминуло, те літо, за господарською працею. Але восени і взимку він поперечитував усі літературні новини за рік та доводив до ладу свої роботи. Він зібрав чимало етнографічного та лексичного матеріалу і тепер упорядкував його. Ще почав чималу працю політико-економічну про селян. Школа складалася в його тепер уже з двох класів, бо були школярі другого й першого року. Андрій, маючи дома роботу, вже не ходив до школи, але часто одвідував Демида, читав часом з їм удвох книжку або брав книжки додому. Він читав уже досить добре. Кільки історичних книжечок познайомили його трошки з українською історією. Він зацікавився дуже і почав прохати в Демида такої книжки, де "усе було б списано про Україну". Такої книжки не було, але Демид пообіцяв розказати Андрієві все, що він схоче. У першу ж неділю Андрій прийшов слухати. Трапилось так, що саме тоді, як Андрій прийшов, у Демида сидів Петренко та Онисько Шапувал — Молодий господар з Костівки, що перший після Петренка згодився віддати свого сина до школи. Демид став оповідати при іх, що знав з української історії, з самого початку. Всі рухали надзвичайно уважно та цікаво, часом перепиняючи Демида та просячи щось вияснити. Бачачи таку увагу до свого слова, Демид промовляв щиро, з запалом. Як він доказав, що хотів, слухачі в один голос почали прохатися прийти і на ту неділю послухати далі. Радий Демид залюбки на це згодився. Але другої неділі йому не довелось казати далі. Петренко Ривів з собою ще двох нових слухачів, костівців, і всі гуртом хали проказати знову з початку.

— Дужче замітимо,— сказав Петренко.

Хоча Андрієві цікавіше було б слухати далі, бо він і так добре все це "замітив", але не було чого робити — слухав і він удруге. Зате через два

дні було невеличке свято, і Демид міг повести своїх п'ятьох слухачів далі. Кільки свят та неділь він викладав своїм слухачам українську історію, ілюструючи її кобзарськими думами та деякими поетичними українських авторів. Довівши до краю сей виклад, прочитав своїм слухачам кільки історичних повістей та "Чорну раду", "Тараса Бульбу", "Марусю Богуславку" інші. Та на цьому не стало. Відмовляючи на питання, Демідові довелось промовити кільки лекцій з космографії та з географії. Демид, сміючись, звав своїх п'ятьох слухачів "Костівським університетом". Але нова весна припинила лекції' в цьому університеті і погнала на поле і професора, і студентів.

Андрій одначе не покидав частенько заходити до свого вчителя. Одного разу, прийшовши в неділю (це було рано по весні) та згадуючи зимові лекції, він сказав Демидові:

— Я все оце думав, і дивно мені було, що ось скільки лилося крові за народну волю, а тоді знову народ у панській неволі опинився. Я думаю, що воно так: якщо відразу смикнути, то воно чуть; а якщо потрошку затягати петлю, то його мало й помітно, наче й не чуть,— а так затягне, що потім і не зворухнешся. Он ви подивіться,— і тепер так. Багаті люди не смикають одразу, а потрошку затягають петлю. Бідному чоловікові ніяк і ворухнутися,— де вже там йому пручатися.

— А що ж хіба тепер? — спитався Демид.

— Та що? Он ви гляньте хоч у нас, у Радівці. Там старий пан ні до чого не мішавсь, а все отой Галушка, управитель, робив... та й тепер робить... Ну, от він з нами, з радівцями, й зазмагався. Нам землю так вирізано, що вся кругом у панській, та й годі. Куди не повернись, так зараз худоба до панів у шкоду і вскоче. Чи скубнула, чи не скубнула там що, а вже об'їзний з нагаєм біжить і по спині тебе лата, і худобу займа, а тоді — плати.

— Чого ж ви не жаліетесь, коли вас б'ють?

— Еге, пожалієшся! Він так б'є, щоб на самоті, щоб ніхто не бачив, або хоч і бачать, так якономичецькі люди,— хіба ті за нами руку потягнуть? Ні, де вже кого жалітися — сами парубки зберуться та оддубасять.

— А хіба трапляється?

— А чому — ні? Так одного разу об'їзному боки полатали вночі!.. А то й Галушку самого... Одного разу пасуть наші люди воли — восени діло було — і я там був. І всі ми парубки здорові. Коли це набіга Галушка верхи, нагай у руці, а сам один,— мабуть, десь їхав та й побачив нас. Набіга та зараз:

— Ви, такі-сякі, нащо пасете на панському?

Та як підскочить та мене по плечах нагаєм, а тоді другого парубка. А далі — зирк,— аж воли не на панському, а тільки біля межі. Я тоді як скочу та як смикону в його з рук та його тим нагаєм — раз! А другий парубок підбіг та тягне його з коня. Та тільки й здоровий же каторжний Галушка: висмикнув у його руку та як дасть коневі ногами в боки, — так той кінь, як змій, і стрибнув на нас, за малим не подавив, — ледве оступились, а Галушка втік.

— Ну, що ж він тоді?

— Та що? Він уже давно уївся в наших людей, а тоді ще почав дошкуляти. Був у нас клапоть луки. Він зазмагався за той клапоть: якономичецький та й якономичецький. А він — наш. І вже так, що й мірщика кличе. Приїхав мірщик, почав міряти і той клапоть до економії міря. Ми тоді громадою зібралися — не даємо і мірщика прогнали...

Андрій спинився, і обличчя в його відразу похмарніло.

— А тоді ж що? — спитався Демид.

— А тоді він у суд! Оце вже другий год позиваємось... Він править не то йому землю, а й гроші щоб заплатили за неї — по 20 рублів за десятину, бо воно лука, — говорить, — сіно... а тієї луки 10 десятин, то щороку це 200 рублів, а ми ту луку косимо, відколи воля вийшла, — то хіба се мало нам платити? А наша радівська громада невелика, 300 душ.

Андрій замовк, і обличчя в його зовсім осмутніло. Трохи згодом він махнув рукою і ще щось хотів був казати, але ж ту мить двері відчинилися, і новий гість уступив до хати.

— Здоров, Демиде!

— Гордій!..

Це був справді Гордій. Демида не здивувало, що він прийшов, бо знав з його останнього листа, що він має приїхати. Товариші поцілувалися.

Андрій почав прощатися і пішов.

Товариші цікаво розглядали один одного. Гордій був такий, як і перш, тільки щось лягло на його обличчя таке, що зараз брало очі, скоро на Гордія глянеш. Щось невпокійне, мінливе пробігало по тому обличчю, дивуючи Демида.

Гордій теж дивувавсь на товариша. Той заріс дужче бородою, обличчя йому погрубішало. Очі, які були спокійні, такі й тепер. Але вся його постать, одягнена не в звичайну Гордієві панську одежу, а в сільську чумарку, — якось покремезнішала, змужичіла.

— Та й селянин же ти зробився! — вимовив нарешті Гордій. — Та тебе й не пізнаєш, що ти був коли городянином. Що ж ти робиш, як ся маєш? Чув, чув, що ти тут зробився народним просвітником, ще й "толстовцем".

— Нащо так казати і виясняти те, що ми робимо, неодмінно чужим впливом? І чи багато нового в тому, що я кажу чи роблю? Чи дуже це різнить з Шевченковими поглядами на себе: бувши інтелігентом (адже він був інтелігент!), зоставатися мужиком, одружитися з мужичкою, а не з "панночкою одукованою"? Ні, не від Толстого світогляд мій іде, а від Тараса Шевченка. Він не одрізняв націоналізму од демократизму. Так думаю й я. Коли б я прийшов до народу "паном" хоча б і ліберальним, то він мені віри не поняв би і мої слова хоч і слухав би, але думав би, що я брешу. Я й зважився спершу заробити сю велику річ — народну віру. Заробити ж її можна, тільки виявивши себе людиною що робить практичне діло, таке, що його годує, виявивши себе тим, що народ зве словом хазяїн. Найзручніший до цього шлях був заходитися коло своїх господарських справ. Я й заходився.

— І вірять же тобі?

— Як тобі сказати? Дехто вірить, наприклад,— оцей Андрій... А інші... наш народ хитрий дипломат у відносинах до інтелігенції. Інший добродій знатиметься з тобою кільки років, розмовлятиме часто і, здається, віритиме всьому, що ти скажеш, а потім виявиться, що, слухаючи тебе, він до кожного твого слова додавав "брешеш".

Гордій зареготався:

— Ну, братику, так далеко не сягнеш!

— Еге, але це доводить, що якомога більше такої роботи треба. Що більші мури постали проміж інтелігенцією та народом, то більшої праці треба, щоб їх розваляти, бо тільки тоді, як їх не буде,— тільки тоді ми виграємо справу.

— Виграємо! — промовив зітхнувши Гордій.— Боюсь я, що мало ти можеш зробити при всіх таких обставинах. Що важить твоя діяльність

проти роботи всіх тих сил, які держать маси в темряві, в некультурності?

— Звісно, я сам, один — нуль; але я певний, що не буду сам, за мною йдуть і прийдуть інші.

— Знаєш, ти вмієш упевняти,— сказав Гордій, стискаючи руку Демидові, і почув, що смуток наліг йому на серце. Колись і він, Гордій, умів упевняти. А тепер, слухаючи щирого Демида, йому хотілося сказати: "Це все добре, але нащо? Адже..." Але він нічого не сказав і тільки сумно похнюпив голову. Враз підвів її.

— Але я добра роззява: забув переказати, що тобі кланялась жінка.

— Спасибі! Я ще більша роззява,— навіть не спитався, чи здорова вона.

— Еге, здорова.

— Але ж, Гордію, я тобі багато дечого казав про себе, а ти про своє життя нічого,— промовив Демид.

— Про своє?..— Гордій трохи скривився.— Хай колись іншим разом...

В сю мить їх покликано до чаю.

Випровадивши після чаю Гордія, Демид не вернувсь у хату, а став на рундуку: йому не хотілося йти з цього трохи вогкого, але здорового свіжого вечірнього повітря. Вийшов у свій сад, по кладці невеличку річечку,— струмочок, що перерізував сад,— повернув ліворуч і вийшов з саду на шлях. Той шлях був у Радівку і зараз же зникав у невеличкому лісі, що ріс над річкою. Демид озирнувся круг себе.

Ліворуч біленькі хатки на слободі, мов у оправі з темно-зелених садків, золотилися в останніх промінням сонця, що пишно й червоно сідало за слободою. Праворуч, скільки оком сягнеш, слався степ — часом чорний — то рілля, а здебільшого зелений; просто перед Демидом тремтів молодим, ще трохи блідим листом чепурний, стрункий ліс.

Демид широко потяг собі в груди м'яке весняне повітря і зупинився. І слобідка, і степ, і ліс, і пестливе повітря, що обвивало їх,— все це складало одно ціле і таке гарне, таке гармонійне ціле. І Демид чув, що й він теж частина сього цілого, і йому було і легко, і гарно. Умисно широко дихаючи, перейшов він невеличкий клаптик безлісного шляху і вступив у гай. На його повіяло пахощами лісовими, пахощами від молодого листу, від молодої кори. Він глянув угору. Листя вже зчорніло: сонце сіло за обрій.

— Пізно вже...— почулося Демидові десь коло його.— Пусти, голубчику!

— Не пустю ще, моє сердечко, моя ясочко! Ще рано. Ми й так не часто бачимося.

Демид зупинився. Йому зовсім не хотілося сполохувати якусь закохану пару, і він не знав, чи йти йому далі, чи вертатися, бо не розбирав ще, відкіль саме голоси — здавалося, наче вони позаду. Демид озирнувсь і справді побачив трохи набік од шляху, за деревами, дві постаті. Тонка дівоча постать здалася по знаку Демидові. Стан дівчині обвивали парубкові руки, голова, трохи закинена назад, лежала під парубковими губами. Голосний поцілунок почувсь у лісі.

— Ой, не дуже-бо, Андрію!

— Серце Орисю, ніхто не почує, бо нікого нема.

— Еге, а щось недавно їхало...

Орися! Андрій! — відразу пізнав обох Демид і пішов далі, Щоб їх не полохати. Одійшовши геть, звернув у гущавину. Сів на пеньку. Голова йому палала. Перед їм одразу мов жива, уявилась інша картина: як він, Демид, ішов садком з Ганною і питавсь у неї, чи хоче вона піти за його.

І невимовна туга обхопила його. Туга по зруйнованому щастю, по вбитих надіях. Не можна жити без щастя, не можна жити без надій. А він жив ось скільки часу і думав, що можна. Та досить було йому побачити на мить справжнє людське щастя, щоб зараз же впевнитися, що він помилявсь, що не має сили зректися такого щастя, що він хоче його мати. Але він його не матиме. І через кого? Через Гордія! Через того, кого він звав своїм другом! Друг, що одняв щастя! Гарний друг!

Демид чув, як його обхоплювала злість, як повставало вороже почування проти Гордія. Йому хотілось оддячити Гордієві за своє нещастя, зробити йому якесь зло, таке зло, яке він, Гордій, зробив йому, Демидові!..

Темрява давно вже обгорнула ліс, давно вже десь нявкнув сич, а Демид усе сидів, нічого того не помічаючи. Сидів аж поки повний місяць виплив на чисте безхмарне небо і закинув свій срібний промінь у ліс. Промінь упав просто Демидові на руки, і відразу вони засяли. Демид сахнувсь:

— Якого ката! — подумав він сердито і глянув угору.

Крізь листя ледве видко було клаптик осяяного неба. Демид устав важко і пішов додому. Вийшов з лісу, знов увійшов у сад. Вікна в хаті світилися,— старі батько та мати дожидалися Демида. Але йому не хотілося їх бачити. У грудях щось росло, піднімалось. Якась нова сила мов обхоплювала його. Зла сила. Демидові хотілося когось дошкулити — за те, що він такий нещасливий, за те, що всі, опріч його, мають щастя-долю. Він тоді переміг себе, сказав собі, що не личить розумній істоті віддаватися так дуже своєму особистому горю і так перемагався увесь

цей час. Але тепер годі вже! Він хоче щастя, бо інакше не може бути, бо всі мають щастя, а він сам тільки... Але де ж те щастя? Де його взяти? Де? де? де? — стояло перед Демидом пекельне питання, мучачи його несвітською мукою.

Щось блиснуло долі. Він підійшов ближче,— це було там, де він ще вчора копав з Трохимом канаву, а блищала проти місяця вибіляна у землі залізна лопата.

— Бач, кинув лопату! — подумав Демид про Трохима і відразу почув до його таку злість, що трохи не побіг зараз же з лопатою до наймита. Але зупинився і нащось глибоко всадив лопату в землю, надавивши її ногою. Звиклі до роботи руки перехилили лопату і вивернули грудку землі. Не розуміючи сам, нащо він те робить, Демид знову поставив лопату під ногу і наліг на неї. Лопата вгрузла в землю. Демид вивернув землю і знову застромив лопату й вивернув. І він почув, як та сила, що була зараз у його в грудях, уся повертається в оцей бік, од цієї землі, і йому схотілося робити, робити. І, напруживши всю свою мужню силу, він почав копати далі канаву. Лопата за лопатою одверталися швидко, але Демидові здавалося, що він дуже повагом робить, і він усе швидше та швидше совав лопатою. Піт крапав йому з обличчя, але він того не помічав і все кидав та кидав лопатою, різав та різав нею землю.

Почув, нарешті, що втомився дуже. Кинув лопату, утер спітніле обличчя і сів на купу землі, важко дихаючи. Стало спокійно. Зовсім не так, як там, у лісі. Почав знов думати. Що сталося? Що відмінилося? Нічого: все так саме, як і було. Там. глибоко в душі, болить, правда. Але ж воно боліло весь час. Сьогодні тільки вражено наболіле місце. Перещемить,— затихне. Він не має щастя, а всі його мають. Усі? Як йому не сором було це думати! Стільки горя на світі, що перед тим горем його маленьке лихо!.. Ну, нехай він сам нещасливий!Чому? Тому, що він любить Ганну, а вона не його, а Гордієва? Але ж хіба од цього він менше любить її? Хіба це не дає йому любити її? А в цьому, в любові, уся й сила! Аби любов, а то де любов, там і щастя! Це так просто, так зрозуміло, так гарно. Аби в його в серці любов панувала, то й щастя буде. Він був там,

у лісі, нещасливий. І це тим, що тоді в в серці тієї любові не було. В його в серці був тоді самий егоїзм та ще заздрість. Еге,— він заздрив тій молодій любій парі, заздрив Гордієві. Та хоч би заздрив, а то!.. Чим винен Гордій, що Ганна покохала його, а він Ганну? Та й хіба Гордій знав, що в його було на серці? Хіба він, Демид, сказав про те Гордієві, як другові? І він ще міг після цього нарікати на Гордія!.. Він усе ж любитиме Ганну,— хіба це не однаково?

— Брехня! Сам себе дуриш! — кричало в його в душі.— Дуриш, а добре знаєш, що ні, що не однаково, що тобі іншого щастя, іншого кохання хочеться.

Ну, то й що? Правда! Та се вже не переміниться. Але заздрити, злувати — як се недостойно путящої людини! Коли болить,— хай болить, але заховається глибоко, не вилазить на світ, не псує душу, не заставляє заздрити навіть Орисі та Андрієві!

Любі, молоді, щасливі — по-своєму щасливі, а він по-своєму. Хай же вони будуть щасливі! Який гарний цей Андрій і яку гарну він собі дівчину знайшов. Вона буде йому доброю жінкою. Шкода тільки, що неписьменна. Та Андрій навчить. Будуть щасливі,— любі, гарні!

Демид устав. Було йому легко. Був навіть радий, радий з усього. І з того, що на небі ясно й пишно сяв місяць (він засміявся, згадавши, як вилаяв місяць), і з того, що навколо листя шелестіло, і тому, що Андрій та Орися будуть такі щасливі. Він скинув лопату на плече і пішов у хату, бо йому хотілося бачити людей, розмовляти з їми. Але біля дверей він зупинився:

— А чи піду я туди? Чи побачу я її?

Яке питання! Вже ж він піде і побачить! За що він ображуватиме друга, що не зна нічого? Нема чого боятися, що їм ніяково буде зустрітися з Ганною: нічого не буде, бо нічого не одмінилося: вона

любила Гордія і любить його, він любив Ганну і любить її. І він піде, і побачить її, і все буде добре.

І він одчинив двері, переступив двома ступінями темні сіни і ввійшов у хату.

— Мабуть, дожидалися мене! — промовив він весело.

Вони справді його дожидалися.

Невважаючи на те, що завтра був день робочий, Демид довго ще не спав, то розмовляючи з старими, то сидячи потім сам з своїми думками біля одчиненого вікна.

Першого ж свята Демид пішов у Радівку. Він ізнов проходив тим лісом і поминав те місце, де добачив Орисю та Андрія, і те, де він сидів і де його обгортала ніч... Але тепер інші почування панували у його в душі...

Дійшов до Радівки, поминув слободу і підійшов до панського одноповерхового будинку з ґанком та з колонами. Зараз же в дворі його стрів Гордій:

— А, от спасибі, що прийшов! — скрикнув він, щиро стискаючи Демидові руку.— А я вже думав: якщо сьогодні тебе не буде, то в неділю поїду та силоміць заберу тебе. Ну, ходім же до хати.

І Гордій повів Демида в хату, і вони обидва посідали у невеличкій, з старими меблями, але чепурненькій вітальні.

— Ну, що поробляєш? — запитавсь Демид.

— Та те ж таки, що й казав: господарювати думаю. За останній час дядькового життя було так, що дядько мало до чого й мішавсь, безконтрольно всім порядкував Галушківський. Ну, а тепер треба розплутувати, бо і з рахунками, і з чим іншим чимало понаплутував. Не знаю, чи доведеться держати його далі.

— А от бач — і я згадав, до речі приходиться,— сказав Демид.— Твій Галушківський ще за дядька запозивався з радівцями: одсуджував у їх там клапоть луки і гроші за неї — щось тисяч шість, чи що. Не міг би ти роздивиться уважнішена це діло, бо, здається, цей Галушківський і тут наплутав і увесь цей позов повстав з-за особистої образи, щоб помститися за те, що його побито.

— Це, мабуть, тобі той... Андрій, здається, казав? — спитався Гордій.

— Еге.

— Добре, я се зроблю, і це дуже може бути так, чув, бо я ж кажу,— цей Галушківський ні про віщо не дбав, опріч власної кишені. Але що ж се я роблю? Треба ж Ганні сказати, що ти прийшов. Вона буде дуже рада. Ось, коли хочеш, поки прийду,— і Гордій посунув до Демида купу нових газет та журналів.

Гордій пішов, а Демид, розгорнувши один розповсюджений, але поганий російський часопис, уславлений своїм вилянням туди й сюди, відразу не стямився з дива, побачивши там підпис: И Давиденко. Стаття була — проти громадської ініціативи: автор доводив, що уряд зробить усе ліпше за громадянство. Демид випустив часопис з рук і замисливсь.

Увійшов Гордій і відказав на його здивування:

— Та хіба ж ти не знаєш, що він давно вже там пише? Спершу в "Обозревателе", а відтіль уже не важко було перейти і до цього

смітника. Не він сам, їх багато таких. Час такий, і Давиденки — се ознака часові.

Двері відчинилися, і ввійшла Ганна. Демид устав. Обличчя в неї схудло, але було таке саме чепурне, як і перш, їх очі зустрілися. Демид побачив, що на мить у їх перебігло щось жалібно-допитливе, але зараз же зникло. Вона просто і щиро стиснула Демидові руку і сіла.

Розмова про Давиденка та про сьогочасний рух почалася знову. Ганна мало розмовляла, більше слухала.

— А що, пак, Петро Михайлович поробляє? — спитався Демид.

— Та я ж тобі чи казав, чи хотів казати, вони — він і кільки однодумців — заснували толстовську колонію хліборобську у Переїзному.

— Справді? Я чув, що він зробився "толстовцем", Але не знав, що він так близько.

— От! Не має чого робити! — промовив Гордій.

Якесь невдоволення з'явилось у Ганни на обличчі. Вона посиділа ще трохи мовчки і вийшла, бо її покликано до дитини.

Вернулась тільки на обід. І за обідом, і після обід Демид несамохіть придивлявся до Ганни та до Гордія, ще не відомих йому в цих нових відносинах — чоловіком та жінкою. Вони поводилися спокійно, навіть весело, але і в Ганни Демид помітив на обличчі саме таку риску турботи, невпокою, невпевненості, що й у Гордія. Цю риску можна було особливо гарно помічати тоді, як Ганна мовчала і обличчя в неї несамохіть набирало свій звичайний вигляд.

— З чого це? — думав Демид.— Чи в їх яке горе? Нещасливі вони чого?

Вже ввечері він пішов додому. Ганна та Гордій схотіли випроводити його. Всі троє пішли шляхом.

— Ти ж, будь ласкав, частіше до нас ходи,— чого тобі там сидіти сиднем? З нудьги згинеш! — казав Гордій Демидові.

— З ділом не згинеш з нудьги,— одмовив Демид,-. А ходитиму, якщо не докучатиму.

— Що ти плетеш! — одмовив невдоволено Гордій.

Але Ганна зрозуміла, що Демидові слова належать їй! І вона додала:

— Гордій тільки й говорить усе про вас, а я буду дуже рада, якщо ви нас часто одвідуватимете.

— Добре! — відмовив Демид весело.— За це спасибі! Тільки ж і я вас дожидаю колись у свою хату. Глядіть!

— Гаразд! Ми не забаримось! — одказав Гордій і почав прощатися.

IX

Багато дум передумала Ганна тієї ночі, їй не хотілося їхати сюди, але мусила. З початку подружнього життя з Гордієм вона могла б сказати йому все про Демида, але не сказала, бо боялась пошкодити їх приятелюванню. Вона знала, як Демид її любить, як глибоко вразила вона йому серце. Почувала себе винною, але їй не хотілося згадувати про це, хотілося забути. І вона забула його в перші часи серед палкого кохання...

Далі знову згадала,— вже тоді, як ті перші часи минулися, як хвилини палкого кохання почали перемішуватися з хвилинами ворогування. З того часу частина Ганниної душі цілком і навіки закрилася від Гордія і в тій частині було й усе те, що торкалося до Демида.

Сьогодні вона побачила Демида в вікно. Він ішов не поспішаючись, і його завсігди трохи нахилена голова і зігнені плечі тепер навпаки — випростались. Ішов рівно й легко, і Ганна виразно бачила його загоріле, вітрами обвіяне, мужнє, навіть трохи змужичіле обличчя. Її обхопив острах перед цією дужою істотою, і вона відскочила од вікна саме в той час, як Демид зустрівся з Гордієм і стискав йому руку своєю здоровою мужичою рукою.

Ганна злякалась. Як вона поводиметься, що вона робитиме?

На це не могла собі відмовити і сиділа мовчки, зціпивши руки.

Саме тоді Гордій покликав її.

— Іди, я зараз.

Мусила ще заспокоїтися, та не змогла. Дуже тремтіло у неї в грудях серце, як увіходила до вітальні. Але досить їй було трохи посидіти там, почути Демидів голос та глянути йому в обличчя, щоб зрозуміти, що вона помилялася, боячись Демида.

Обличчя в його справді змужичіло, погрубішало, але ж погляд був саме такий тихий і м'який, як і перш. І відразу весь острах Ганни зник. Розмовляла з їм, розпитувалась про його життя, оповідала дещо про місто, і їх розмова втрьох була весела й жвава.

— Який він добрий, гарний! — думала Ганна, і їй хотілося сказати це Демидові. — Він поводиться зо мною так, мовби я йому нічого не зробила, а видко, що йому й досі важко... Який він добрий!..

Але ж потім, як вона зосталася вночі сама та як згадала що було цього дня, вона знов злякалася. Тільки тепер уже не Демида їй страшно було, а самої себе. Згадала, як хвалила Демида, і їй здалося, що робить погано, цим ображує Гордія. Почувала себе винною перед Гордієм і мучилась тією винністю.

І кільки днів вона була надзвичайно ласкава до чоловіка. Вгадувала його бажання, була весела, як він бував з нею, силкувалась нічим не захмарити йому обличчя. Та Гордій мало те помічав.

Він одвик се помічати. Після того, як народився син, життя у його з Ганною трошки покращало, але тільки на якийсь час. Потім знов стара пекуча думка запанувала над Гордієм. Вона не відходила від його, не покидала його й на хвилину — та думка. І все, що він бачив на світі, все, що давало йому життя, не мало задля його ніякої ціни, ніякої вартості, бо і він, і все те мусило вмерти. У його в душі тепер не було віри ні в віщо. Він не бачив ніякої розумності у всьому тому, що робилося на світі. Світ здавався йому якоюсь мішаниною, якимсь крикливим стовпищем. Там люди кричали, бігали, цілували чи вбивали один одного, але нащо те все вони робили — невідомо. Нащо вони вчились, мучились над книгою по десять, двадцять років? Нащо вони один одного садовили в тюрми, кували в кайдани? За те, що той того убив, а той того обікрав? От дурниця! Смерть усіх уб'є і всіх обікраде — чи не однаково ж, що тепер, що тоді? Навіщо вони кохались? Адже прийде час, і та врода, що вони її на п'єдестал становлять, зробиться старою, зморщеною, беззубою, огидою, з тремтячим підборіддям! І знаючи, запевне знаючи се, можна кохатися? О, дурні!..

Він не міг уже. Він навіть і тепер уже в молодій двадцятилітній, пишній вродою Ганні вишукував те, що мало віщувати той страшний

кінець. Кожна Ганнина хвороба, кожен пухирчик, що іноді набігав у неї, вражав його аж у серце, бо він думав:

— Ось воно те — вже починається!

І в його серці запалювалася злоба, лютість на те, що так робиться. Ця злоба й лютість повинна була вилитися на щось, але того, проти кого вона мала вилитись, того, що все це лихо робило, вона не могла досягти, і Гордій сам не помічав, як злість поверталася на Ганну. Він жалів Ганну, як вона була хвора, але ще дужче і незмірно дужче сердився за це на неї і якби він розібрав, яким шляхом він дійшов до цього, то помітив би таку думку: вона винна за те, що вона хвопа кожна хвороба наближа її до страшного кінця. І Гордій то вкидався увесь у клопіт про Ганнине здоров'я, змагався з нею за те, що вона не береже його, бажаючи хоч яким-небудь способом удержати своє єдине добро — її вроду — на можливо довгий час, то, занедбавши все, по кілька днів не озивався до жінки.

Вони змучились обоє. Тим обоє дуже зраділи, як прийшла весна і могли їхати на село. Хоча Ганна й боялася стрічатись з Демидом, але справді вона була рада відміні, хоч якій: "хоч гірше, та інше".

На селі зараз же обхопив їх господарський клопіт. Треба було влаштовуватись на новому місці. Це влаштовування та дитина брали в Ганни увесь час, одбивали її від тяжких думок і зробили трохи спокійнішою. Саме так було й з Гордієм. Він увесь укинувсь у господарство — він з їм уперше тільки зблизька знайомивсь — і це була друга річ, що через неї він не помічав Ганниної ласки до себе. Він сидів то в конторі з своїм управителем Галушківським, то їздив на степ чи в ліс дивитися на свою землю, на роботи господарські. Розбираючи конторські рахунки, він бачив, що Галушківський його одурює, але бачив також і те, що сам він не знавсь зовсім на господарському ділі і тим мусів держати поки Галушківського, бо йому здавалося, що новий управитель з несвідомим господарства хазяїном тільки плутаниці

нароблять. Він з усієї сили намагався стати добрим господарем, щоб не мати потреби держати Галушківського.

Сидячи одного дня в конторі, він спитавсь у його:

— Яке тут економія має діло з радівцями?

Галушківський, присадкуватий, трохи посивілий, з підстриженою борідкою та вусами, колишній панський економ-кріпак, а тепер пан-управитель, глянув на Гордія хитрими малими очима з-під густих навислих брів, і своїм звичаєм, одмовив питанням, щоб виграти часу:

— А яке ж там діло?

Така відповідь визначала, що Галушківський ще не знав, як саме треба казати Гордієві, і хотів, гаючися з одмовою, тим часом зрозуміти його замір. Гордій страшенно не любив цієї відмови. Він насупивсь і сказав сердито:

— От — про луку!

— А є, є! — моторно забалакав Галушківський.— Мужики захопили панську луку і двадцять сім років хазяйнували на її.

— Що ж ви?

— А мені покійні — царство небесне їм! (Галушківський перехрестився) — Никодим Петрович звеліли подати в суд.

Гордій знав, як Никодим Петрович, його дядько, "веліли" Галушківському. Він спитавсь:

— Що ж суд?

— Присудив нам землю і три тисячі плати з їх за те, що нашою землею пользувались.

— Але як же суд міг присудити вам землю, коли ви кажете, селяни аж 27 років хазяйнували на цій землі — адже десятилітня "давність" минула.

— Ми свідками довели, що перші вісімнадцять год вони володіли нею од економії наймаючи, і нам присуджено з їх грошей тільки за дев'ять з половиною год.

— Але ж ви самі кажете, що вони володіли тією лукою 27 років.

— Чому ні?..

— Так як же ви могли довести, що цього не було, а що вони володіють менш як десять років?

— Так свідки сказали...

Галушківський сидів як невинний.

— А свідкам же хто звелів так казати?

Галушківський стиснув плечима.

— Свідчили як хотіли.

Спокійні відмови Галушківського, його невинний вигляд укупі з словами, що з їх було виразно видко, як він одурив суд, поставивши брехливих свідків,— усе це обурювало Гордія і йому так і хотілося зараз же крикнути:

— Геть відціль!

Але він здержавсь і тільки спитавсь:

— У якому становищу тепер діло?

— Окономія має вже сполнительний лист од суда і може повсякчас оддати його судебному приставу, щоб той зіськав.

— Давно?

— Місяців скільки...

Видима була річ, що Галушківський придержував того "листа" дотиі, поки довідається, яка людина його новий хазяїн.

— Ось що,— сказав суворо Гордій,— я бажаю се діло цілком зупинити. Всі документи до його зараз вийміть з конторських паперів і віддайте мені. А на луці тепер хто хазяйнує?

— Поки — мужики.

— Хай і хазяйнують! Давайте папери!

Галушківський ані оком не змигнув і так, мовби все це було йому байдуже, пішов, витяг папери і подав їх Гордієві. Гордій побіжно глянув на їх, щоб упевнитися, що се те, чого йому треба, і положив коло себе.

— Ну, тепер давайте доглядати ті рахунки, що ми їх вчора не догляділи.

Почали проглядати. Як і завсігди у Галушківського, рахунки були цілком непомильні,— причепитися в їх не було до чого, — принаймні

Гордій не знав, до чого. Але що були шахрайські, то се була річ певна, бо тисяча десятин чорноземлі, що нею заправляв Галушківський, давала досі дві з половиною тисячі рублів щороку. Гордій се розумів, але він ще не стільки знав господарство, щоб помітити, де і скільки Галушківський зменшує прибуток та побільшує трати. Сьогодні, як і перш, він лічив, рівняв рахунок до рахунку, але не до чого не міг долічитися. Галушківський і навзнаки не давав, що помічає Гордієві заходи. Так посиділи вони до обід. Зоставалося ще кільки рахунків. Гордієві не хотілося їх кидати, і він сказав Галушківському.

— Ідіть обідайте, а я додивлюсь це сам. Шахов не замикайте, — може, що треба буде.

Галушківський мовчки вклонився і пішов укупі з контор. ником обідати. Гордій зоставсь над рахунками сам, поспішаючись, щоб не дуже загаяти обід. Але не додивився він ще й половини першого рахунку, як двері трошки відхилилися і крізь їх у хату вистромилась невеличка голова на тонкій шиї з прилизаним, присмальцьованим волоссям та з гострою борідкою. Це був економічний прикажчик, на прізвище Олійниченко.

— Що вам? — спитався Гордій, підводячи голову від паперів.

— Я до вашої милості, Гордію Васильовичу, — промовив Олійниченко і вступив у хату.

— Чого?

Олійниченко не відразу відмовив. Спершу він причинив добре за собою двері, далі озирнувсь по всіх кутках, чи нема де кого, а тоді вже підійшов ближче до столу і, зовсім схилившись до Гордія, стиха промовив:

— Зволите що провіряти?

— Еге ж. А що?

— Я, бачите, про те... Я, бачите, свої щоти маю...

— Як то — свої?

Олійниченко ще раз по хаті озирнувсь, а тоді сказав.

— Так... Управитель своє про робочих, а я своє. Він собі записує, скільки щодня робочих брато, а я всю зиму й весну — собі. Він собі — почому поденні, а я — собі...

— Покажіть.

Олійниченко поліз у пазуху, витяг з-під чумарки сувієй якихсь паперів і подав Гордієві. Вони пахли "махрою" і були добре висмальцьовані. Гордій розгорнув їх і почав переглядати. Це були досить порядні щоденні записи робочих, зовсім такі, як і в Галушківського. Гордій витяг з шафи управителя записи і прирівняв їх до цих. Різнація була чимала. Галушківський записував поденних мало не вдвоє, та й ціну їм становив більшу від тієї, що в Олійниченка. Гордій бачив, що коли рахунки не брехали і коли Галушківський з усім так поводився, як з цим, то половину того, що давала економія, він клав до власної кишені.

— А ви не помилялися? — спитався Гордій у Олійниченка.

— Боже мій! Чого б я помилявся?! — аж підскочив той.— Та ви тільки, Гордію Васильовичу, розпитайтесь у конторщика, — тільки на самоті,— так він вам і не таке ще скаже.

— Рахунки ці хай будуть у мене,— сказав Гордій Олійниченкові.— Але коли виявиться, що ваша неправда, то я вас не зоставлю більше в економії.

— Я за правду не боюсь! Мені не страшно! Ви тільки в конторщика розпитайтесь, Гордію Васильовичу! Він вам усе скаже — задріботів Олійниченко.— Та хіба саме це? Та, боже мій! Якби ви тільки знали, як він людей мучить. Він б'є їх нагаєм так, що кров виступає. Гордія мов що штрикнуло.

— Ви правду кажете?

— Та, боже мій! Та спитайтесь, Гордію Васильовичу, кого хочете! Та нема з тих, що в економії жили, чоловіка не битого. А позаторік хіба він не побив у полі чоловіка так, що той трохи не вмер: три тижні лежав хворий.

— Та чому ж він не жалівся?

— Еге, жалівся! Він бив його на самоті.

Олійниченко дедалі все насмілювався і розповідав такі управителеві вчинки, що коли всьому тому була правда, то Гордій не міг і дня держати Галушківського.

— Добре! Якщо цьому правда, то дякую вам, Олійниченку! — сказав Гордій і пустив прикажчика.

Другого дня Галушківський поїхав на поле, а Гордій зоставсь з конторником сам. Він без передмов сказав:

— Ці рахунки писано, щоб мені показувати, а де справжні рахунки, де написано, що справді трачено в економії?

Конторник не здивувався, бо запевне був у одній спілці з Олійниченком. Він сказав:

— Рахунки справжні є, але в управителя і він їх нікому не дає.

— Чому же ви мені цього не сказали? — спитавсь Гордій.

— Простіть, Гордію Васильовичу! — вклонився конторщик. — Ми люди під чужою волею. Ви сами знаєте — у мене сім'ї зо мною дев'ять душ, та все малеча. Хоча воно й правда була б, якби я вам сказав усе, та тільки буває, що й правду брехнею зроблять. Управитель велику силу мав за покійного Никодима Петровича... А що як мені не поймуть віри, його сила переважить,— де я тоді з своєю дрібнотою подінуся? Хоч з мосту та в воду!.. А тепер, як ви мене, Гордію Васильовичу, питатесь,— то мені не страшно вам і всю правду сказати.

— Кажіть усе, що знаєте! — звелів Гордій.

Конторник почав казати. Розказував здебільшого те ж таки, що й Олійниченко, але займав діло більш з боку рахункового. Витяг купу й своїх записів та іншого і показав Гордієві. Тут були і власною рукою Галушківського писані речі — такі що він, мабуть, забув про їх та й кинув, або конторник їх украв у його. Вони виразно свідчили, що Галушківський крав. Гордій спитавсь, як поводиться управитель з людьми. Конторник сказав те, що й Олійниченко.

Од конторника Гордій удавсь просто до наймитів та до інших, до яких міг, людей, що мали діло з економією. Всі наймити жалілися, що Галушківський б'ється та погано годує. Гордій звелів ключникові показати йому той харч, що видавано робітникам. Він був гнилий, сало часом з черв'яками. А в рахунках усе було записано за таку ціну, що за неї можна було мати все те найкраще.

Того ж дня Гордій звелів Галушківському здавати економію, а через тиждень його вже не було в Радівці.

Шукати управителя було тепер ніколи. Гордій зважився господарювати сам. Польове господарство добре знав Олійниченко. Гордій завів новий рахунковий лад у конторі, а сам увесь укинувсь у господарювання — то їздячи зранку й до вечора полями, то читаючи господарські книжки. На це в його йшов увесь час, і він мало про що інше міг думати, а вночі засипав як мертвий. Та був і радий цьому, бо так було спокійніше...

Тим часом і Демид мав клопоту не трохи. Школа, звісно, з весни замикалася, але з господарством було роботи багато. Демид се літо ще щиріше працював, почуваючи, що в праці знаходить спокій од багатьох турбот душевних. З Гордієм та з Ганною він бачився не часто, але Андрій мало не щонеділі приходив до його. Прийшовши одного разу, він усе чогось м'явся, видимо, бажаючи щось сказати, та не насмілюючись Нарешті сказав, що має про щось попрохати Демида, і після довгих передмов признавсь, що думає тут, у Костівці, сватати "одну дівчину", тільки не на цю, а аж на ту осінь.

— Чому? — спитався Демид.

— Та бачите... Я перепитувавсь через людей — батько та мати вбогі, то й не думають віддавати дочку цієї осени. Та й я не багатий... Ото ж я й надумав: випрохаюсь у батька та й піду цього літа на закоски у Донщину, на зиму наймусь де, на те літо знов на заробітки піду — якщо бог дасть урожай, то за літо можна рублів п'ятдесят заробити, а я два літа зароблятиму та ще й зимою десь наймусь. Батько тут і сами хліб упорають — у нас хазяйство невеличке. Тоді вже й свататиму.

— Мабуть, ви не дуже любитеся, що так весілля одсуваєте,— пошуткував Демид та й сам злякався. Андрій зблід, почервонів і знову зблід. Він який час мовчав, а далі сказав тремтячим голосом:

— Ми вбогі і без заробітків не вживеш... А я не хочу, щоб одружившися, я, з нічого їсти, вів свою жінку на чужу роботу! Я хочу жити хазяїном, а жінка моя щоб була хазяйкою, а не наймичкою.

Заміри в Андрія були такі. Він має надію заробити за увесь цей час не менш як сто двадцять рублів. Рублів п'ятдесят піде на весілля, а за ті сімдесят рублів купить у одного чоловіка два наділи з садком. Купить, хоч що, а купить. Тоді в його буде три наділи — землі стане. Хоча їх з батьком тільки двоє робітників, але се байдуже — упораються й з трьома наділами. Тоді він хоч не піде кланятися панові та прохати в його землі, а сам собі паном буде... Багато ще своїх мрій оповідав хлопець і нарешті сказав, хто його дівчина і про що має він прохати: він писатиме листи, дещо й про Орисю,— дак щоб Демид їй переказував. Восени він вернеться. Демид згодився. Почувши про замір Андріїв, спершу він хотів був позичити йому грошей, щоб він міг усе це зробити сієї ж осени. Але потім згадав, що нема гіршого щастя, як позичене, і нема кращого над зароблене,— і не сказав про це нічого. Він тільки слухав, радіючи, гарячу оповідь Андрієву, слухав про те, як Андрій казав, що він навчить Орисю читати, що він неодмінно зробить так, щоб і вона знала все те, що він знає, щоб вона побачила, "що світ держиться душею людською...". І багато, багато іншого.

Демид стиснув руку Андрієві і сказав:

— Ідіть і заробіть собі щастя! Нема нічого кращого над зароблене щастя.

Андрієві треба було йти, але Демидові хотілося ще з їм поговорити і він пішов його випроводжати. Загомонівшись, непомітно дійшов аж до Радівки. Йому схотілося зайти до Гордія. Він не часто туди ходив, надія його, що легко буде погодитися з тим, що існує, одурила, бо щоразу, як бачився з Ганною, старі муки повставали знову. Але тепер йому схотілося зайти до Раденків та поділити з їми свою радість.

Він стрів самого Гордія, з газетою в руках. Ганни не було, але вона увійшла трохи згодом. Демид почав оповідати про Андрія. Гордій вислухав його мовчки і нарешті сказав:

— Щось не йметься мені віри, щоб це справді, як ти кажеш, народжувалась сільська інтелігенція та й єдналася з нами, з міською інтелігенцією. Досить бути в сурдуті, щоб вони не йняли віри ні єдиному твоєму слову, хоч би ти й найсвятішу правду казав.

— Ну, не завсігди так! — сказав Демид.

— Думаю й я, що не завсігди,— тихо обізвалася Ганна.— Я мало знаю народ, але мені довелось зазнайомитися де з ким і я зненависті не бачу.

— Дуже зрозуміло, що не бачиш. Баби бігають до тебе по ліки або ще по які там сторії, і ти сама їм часом носиш які там подарунки, зрозуміло, що коли ти даєш, то не будуть вони до тебе свою зненависть виявляти.

— Я їм нічого не даю... Яка дурничка там...

— Та вже ж хоч і дурничка, а коли ти обула Панасову дівчину, то не кине ж вона тобі в вічі після цього — я вам не вірю! Але взагалі — панові віри не ймуть. Ну, ось хоч би та лука, що про неї ти колись мені казав. Як ти знаєш, я се діло зупинив. А мужики тепер розказують, що економія зупинила діло, бачивши, що невидержка: тим не жене їх з луки, що не випозивала нічого.

— Мені цього не доводилось чувати,— відмовив Демид,— принаймні від Андрія,— навпаки, він вдячний... Ну, а коли й справді кажуть так, то нема тут нічого дивного. Вони звикли за Галушківського до ворожих відносин, то й тепер так на се дивляться. Бо й справді ж, така економія, яка була за Галушківського, могла зупинити справу тільки через те, про віщо кажуть твої радівці. Тебе ж вони ще не знають.

— Не знають, а поводяться зо мною так, як неначе вони мене знають з найпоганішого боку. Нащо вони вважають мене за свого ворога, та ще й такого, що з їм треба боротися не зовсім чесними способами?

— Якими?

— Ну, наприклад, хоч би такими, як рубати мій ліс або пускати свій товар мені на поле на озимину?

— Та не з тобою ж вони поводяться так,— знов кажу,— а з твоєю економією, її вони знають, і вона їм здається чи справді є — їх економічним ворогом. Та ще й те. Мені здається, що в таких випадках казати: "мужики" або "радівці" буде не по правді. Звичайно, такі шкоди чинять окремі деякі люди, а не вся купа людей. Скажу, наприклад, про себе. У мене теж бувають шкоди. Але я ніколи не обвинувачую за їх усю громаду, бо добре знаю, що в тих шкодах винен або Охрім, мій давній ворог за школу, або Панько. Як же хто інший ускоче в шкоду (це буває дуже не часто), то я запевне можу наперед сказати, що це сталося без ніякого бажання, а просто через недогляд.

— Ну, я не розбирав,— одмовив Гордій,— хто саме руба в мене ліс або воде коней та волів до мене на озиме пасти, але запевне знаю, що це не самий Петро або не самий Іван, бо їх двох усіх тих шкод, було б дуже багато.

— Звичайно, у твоєї економії мусить бути багато ворогів. Та й як же могло б бути інакше при наших обставинах ?

— У всякому разі я з цим погодитися не можу. Це мене обурює, виклика мою злість,— те, що вони так не шанують чужої власності. Причини можуть бути такі, як ти кажеш, але факт з того не покращає. Ну, та хай йому цур! Давай краще про інше!

Заговорили про інше.

X

Літо минуло і Демидові, і Гордієві у звичайному господарському клопоті. Демидові той клопіт був уже не новий і подобався йому. Взимку він був більш інтелігентом, а влітку — мужиком. Здорова мужича праця морально освіжувала його. Влітку Демид одержав од Андрія з-над Чорного моря лист. Парубок пересилав через Демида окремого листа до батька, а Демидові писав, що заробляє добре і прохав переказати од його привітання Орисі. Демид пішов до Карпенків і, піймавши таку хвилину, як дівчина була сама в хаті, сказав їй про се. Вона страшенно почервоніла, але спиталася:

— А чом же він не написав нічого?

Демид зрозумів, що вона каже про лист до себе і відмовив:

— Мабуть, тим, що ти не вмієш сама читати, а він не хоче, щоб ще хто інший знав про те, що він тобі напише.

Орися почервоніла ще дужче і осмутніла, але нічого не сказала, бо батько ввійшов у хату. Демид написав про це Андрієві. Той не відписував довго, а на осінь знов прислав листа. Писав, що знайшов собі дуже добру роботу на пристані коло кораблів. Робітників мало, і він заробляє по рублю на день. Зостанеться там, поки буде такий гарний заробіток — хоч і на всю зиму. Орисі Андрій прислав коротенького листа, а в йому писав: "Це правда, що я не пишу тобі тим, що не хочу, щоб хто інший читав мої слова до тебе. Навчись сама писати!"

Орися, почувши це, знов осмутніла. Осмутніла тим, що Андрія довго не побачить, і тим, що він їй знов докоря, що вона неписьменна. Але ж як Демид сказав: "Хочеш, вивчу тебе читати?" — вона не відмовила нічого, тільки сльози затремтіли на очах... і зараз вийшла з хати.

Щодо Гордія, то йому цього літа клопоту було багато і, здебільшоого, не зовсім любого. Спершу він думав, що, вигнавши Галушківського, зробить усе, але тепер побачив, що помилився. Сам він мало що тямив у хазяйстві, а Олійниченко та конторник хоч і не крали, здавалось Гордієві, але ж і ладу економії не давали. Та й не хотіли про це дбати, а більше казали:

— Нехай, нехай спробує сам!

Вони трохи не полюбляли Гордія, їм не сподобалося що Гордій зупинив позов за луку та оступився за харч наймитам. Як на їх думку, мужиків треба було провчити, і вони зовсім не розумли, як се можна зректися права випозиваного вже, що ж до харчу, то сами вони й за Галушківського мали його добрий, а той бариш, що зостававсь од робочого харчу, потрапляючи до калитки Галушківському, хоч не дуже, але зазирав до кишень і їм. Тим вони на Галушківського й узлились, що він не любив ділитися, що мало доскакувало до їх кишень; вигонячи його, вони мали надію на більше, бо Олійниченко сам націляв сісти замість Галушківського. А воно склалося так, що й те з рук пішло, що досі мали. Правда, вони вже знайшли змогу надолужати се на чому іншому, але все ж мали рацію сердитися на Гордія. Тим вони, наче дбайливі при йому, без його мало про що дбали, опріч власних кишень; Гордій цього не знав, хоча й бачив, що в господарстві чимале безладдя.

Але далеко гірший був Гордієві інший клопіт — з селянами. Відколи став у радівській економії Галушківський, не втихала щоденна борня, щоденне ворогування в економії з мужиками. Зрісши при панах, Галушківський зовсім одбився од народу, звучи його мужланами, а себе вважаючи за пана, і був тим, чим звичайно бувають такі добродії на Україні — глитаєм. Маючи волю за покійного Гордієвого дядька, він робив що хотів. І він завів у економії справжні глитайські порядки. Це зробити йому було легко, бо вузьку стягу мужицької землі з трьох боків обхоплювала панська, і неминучі були повсякчасні "шкоди". Ці "шкоди" давали Галушківському — не грішми, а здебільшого відробітком — чималий бариш, але він його клав до своєї кишені, бо хоч йому роблено

дурно, він таки записував за те плату. Та ще землю радівці мали не дуже добру і повинні були брати поля в економії і віддавати в економію воли й корови на пасовища. За все це плата була — і грішми й одробітками — добра. По інших економіях було дешевше, та ніхто не смів туди податися, бо всі знали добре, що коли який радівець обмине радівську економію, то Галушківський цього йому ніколи не забуде і чи тепер, чи в четвер, а таки дошкулить так, що заболить. Та й ще одна річ: доводилося зичати в економії гроші на податки — звичайно взимку, а влітку, в жнива, відробляти за їх. За таку літню роботу Галушківський давав зимою півціни. Як скласти докупи оте все, то й ходило, що на підставі вільної умови Галушківський міг часто постукати у вікно до радівця й звеліти йому йти панську роботу, як йому хотілося.

Ось через віщо сталося так, що економія та радівська громада були довгий час запеклими ворогами і ніколи не покидали чигати один на одного. Галушківський мав силу і гнітив мужика тією силою; мужик її не мав і дошкуляв Галушківського тим, що, де міг, там користувався з панського добра, кажучи:

— Все це наше, бо з нашої крові та поту.

Галушківський ненавидів його, а він Галушківського. Галушківський де міг, латав його нагаєм — без свідків — і мужик одного разу спробував це зробити. З того повстав позов за луку, і ворогування ще побільшало.

Отак стояла справа, як Гордій сам загосподарював. З самим Гордієм радівці мало діла мали, більше з Олійниченком, тим і знали його мало. Що Гордій не займав їх за луку, вони, знаючи, як досі економія з їми поводилась, вияснили тим, що, мабуть, панові не пощастило. А Олійниченко та конторник, хоча й випхали Галушківського, але сами поводилися з людьми ні трохи не краще, коли не гірше, роблячи це, звісно, так, щоб про його Гордій не знав. Олійниченко, так саме, як і Галушківський, мав завсігди при собі нагая і не минав дурно випадку шмагнути їм кого з найманих робітників чи з таких людей, що худоба їх була у шкоді. А надто ще мав звичай завсігди нахвалятися:

— Стривайте ви! Уберемо ми вас у шори, мужлани!

Сі слова він позичив у Галушківського і себе за мужика не вважав, а думав, що він уже "на управительській лінії" і задля того скинув чумарку і ходив у "жакетці".

Конторник же користувався з усякої змоги обдурити людей, записуючи дні або рахуючи плату, і вмів так робити, що бариш од цього йшов до його в кишеню.

Правда, все це Гордій міг би помітити, якби пильніше придивлявся. Але його досі зацікавлювала сама хліборобська робота,— він залюбки їздив на поле і ходив дивитися на економічні роботи, але клопіт з найманими робітниками і т. ін. він кидав на Олійниченка та на конторника, бо не мав у тому нічого цікавого і думав, що досить, якщо він переглядатиме їх рахунки. Економія зосталась до радівців за малим не такою, як і була, то й радівці поводились з нею так, як і за Галушківського, і "шкоди" на полі, в лісі, на баштані були досить часто. Спершу Гордій терпів усе це, але один випадок обурив його.

Одного разу, після кількох уже шкод, Гордій пішов сам на поле і вздрів у молодій пшениці пару коней. То був час сіножатній; сумежно з сим Гордієвим полем починалася мужича земля, а на їй якийсь добродій з радівців косив сіно.

Недалечко стояв порожній віз. Гордій підійшов до добродія і сказав:

— Чи то ваші коні?

Добродії — великий рябий чоловік з понурим поглядом,— Повернувся до Гордія, глянув і вздрів одразу своїх коней в шкоді.

— А, бісова худоба! — закричав він і побіг до їх.

Гордій швидко пішов за їм. Рябий мужик добіг до коней і хотів їх ухопити. Але коні злякались, що він так на їх наскочив, та й кинулись набік, без жалю толочачи гарну пшеницю. Це ще більш уразило Гордія. Рябий мужик почав ганяти по пшениці за кіньми, кленучи їх на всі заставки, але вони в давалися. Добра частина лану була вже змережана стежками від кінської та від людської біганини. Нарешті мужик піймав спершу одну, а тоді другу коняку і повів їх до воза. Але Гордій, не спускаючи його з пшениці, перейняв його.

— Ні, так не можна робити,— сказав він, беручись рукою за поводи. — Ви вдень тут косите і не бачите, що ваші коні у шкоді, а тоді ще витолочуєте стільки пшениці. Я не дам вам коней, аж поки заплатите мені за спаш.

— Гетьте, пане! — відмовив рябий мужик, одкидаючи Гордієву руку. — Хіба я їм велів туди йти, чи що, що ви до мене причепились?

— Я того не знаю, я знаю тільки те, що ви не маєте права мені пшеницю витолочувати. Я не пустю.

І Гордій знов міцно вхопився за повід. Мужик сіпнув його з рук. Гордій не подавався.

Мужик зненацька пустив зовсім повід, скинув шапку і почав прохати:

— Пустіть, пане,— їй-богу, не доглядів! Вона, проклята личина, така, що її й не вздриш, куди втече. Пустіть, спасибі вам!

Мужик почав кланятися, хитро поглядаючи на Гордія. Але той дуже вже був роздратований і не хотів поступитись.

— Ні! — сказав він.

— Пустіть,— поклонюсь вам!

— Ні!

— Так геть же к чортам! — скрикнув несподівано мужик і штовхнув Гордія так, що той поточивсь і випустив поводи з рук. Ту ж мить мужик ухопив коні, смикнув їх і за хвилину був уже коло свого воза.

Навкруги не було видко нікого. Сам Гордій не міг нічого зробити. Він повернувсь і пішов додому.

Цей випадок страшенно його обурив, і він зважився першого ж, кого застукають у шкоді, позивати. Дожидати цього довелось не довго. Через кілька день Олійниченко зайняв волів. Пішло діло до суду. Опріч Олійниченка, свідками було кільки радіців, що робили на полі тоді, як Олійниченко займав воли. Олійниченко казав, що зайняв їх на Гордієвому, а радівці, що ні, що воли тільки коло межі були. Суддя не міг дорозуматися правди, але бачачи, що таких свідків, які обстають обвинуваченими, більше, виправив їх. Страшенно сердитий повернувсь Гордій додому і знов-таки через кілька часу, піймавши двох у своєму лісі, як вони там рубали, подав до суду. Цього разу свідками були наймити з економії і мусили обстати за Гордієм. Суддя, вважаючи, що обвинувачені ще й одбивалися, присудив їх обох — Семена Голованя та Петра Кавченка — до тюрми. Гордій не сподівавсь такого суворого присуду? Сам не радий був йому; але другого ж дня він міг знову обурититись, бо, помщаючись за цей присуд, Кавченкові та Голованеві парубки, вкупі з іншими, загнали більш як десять пар волів по Гордія в хліб на всю ніч і витолочили не одну десятину.

Таким побитом ворогування проміждо громадою та економією зробилося гостре. Гордія це все страшенно дошкуляло, і він звичайно обурювавсь на Демида, як той казав, що цього могло б і не бути.

— Та як же ж могло б і не бути? — сперечавсь одного разу Гордій, сидячи удвох з Демидом у його в садку.— Адже не я їх займаю, а вони мене.

— Звісно, відносини, ненормальні в грунті, не зробиш нормальними, і пана-земельника не поєднаєш з хліборобом, але ж можна хоч не доводити діло до такої гострої сварки. Ні з того ні з сього людина не полізе гризтися так, як тут у вас.

— Ат! Це все ідеалізм твій! Ні, я бачу, що треба дуже й дуже переглянути свої погляди на народ, на мужика. Тепер тільки бачу, що одна річ — читати наших белетристів-мужикофілів, а інша зовсім — жити з тими ж таки мужиками.

— Чим тут винні наші белетристи?

— Бо вони мене дурять. Вони описують мені мужика не такого, який він є справді, а іншого, повитого поезією. Такого мужика тільки й знаєш, такого тільки й любиш, а як роздивишся на справжнього!..

Гордій махнув рукою і хотів устати, але Демид припинив його питанням:

— Ну, та що ж справжній?

— А справжній живе диким способом, пхається в пани, нівечить свою мову, одежу, звичаї... ламає найелементарнішу мораль!..

— Се тільки показує, як багато треба нам працювати задля того, щоб усе це повернути на краще. Треба...

— Ат, треба! — перепинив його одразу Гордій, мало не срикнувши.— А нащо треба?

— Як, нащо? — хотів був сказати Демид, але Гордієві не треба було відмови.

— Еге, нащо треба? — ще раз запитався він.— Адже, праважучи, все це брехня. Я сиджу оце з тобою і базікаю про народ, про просвіту, про інтелігенцію, а там у душі повсякчасне питання: нащо? Це все нісенітниця! Ні, ти мене не розумієш. Я бачу. Але ж ти не можеш мене розуміти тим, що не знаєш, що щоб я не робив, щоб я не казав, думки в мене завсігди одно: нащо це все? Бачиш: не просвітна чи яка інша діяльність — нісенітниця, а нісенітниця єсть усе те, що ми робимо. Усе, і твоє теж! Ну, ти сидиш у школі, лічиш, освічуєш народ,— ну, а нащо це все?

Гордій скочив і нервово заходив по стежці.

— На те,— відмовив Демид,— що я бажаю цьому народові добра, що я хочу, щоб ці люди були щасливіші — більше любили та менше злували. І ще на те, що я люблю свій край і хочу щоб він зробився дужий та щасливий. На те, що я люблю Україну.

Гордій одразу повернувсь назад і став перед Демидом коло столика.

— Україна! — скрикнув він.— І я колись любив її, молився на неї! Але ж слухай: ти вмреш і що тобі тоді Україна! Хіба ти її понесеш із собою в труну? Не кажи мені, що вмирають одиниці, а народ живе! Що мені, тій одиниці, з того, що народ житиме і тоді, як мене їстиме гробаччя? Та й її ж колись із'їсть. Ну, нехай вона зробиться величною й славною — що з того? Чи не був пишний Єгипет? Чи не вславилась по світах красою й розумом Греція? Чи не панував могучий і блискучий Рим? І що ж од їх зосталося? Нікчемні недогризки. І що зостанеться від України? І що зостанеться від усіх людських України? І що зостанеться від усіх людей, од усієї землі?

— Ну, ти зазираєш на мільйони років наперед.

— Та як же інакше? Зрозумій же ти, що в усьому цьому нема мети! Зрозумій же ти таку річ! Людина робить, і бідкається, і силкується

придбати собі найбільше щастя, але ж це щастя скінчиться смертю, і все повернеться в ніщо. Народ дбає про свою культуру, силу — про своє щастя, але ж він умре і все повернеться в ніщо. Людськість колотиться, відколи світ стоїть, теж за своїм щастям, але ж і вона вмре і все повернеться в ніщо. І навіть земля, що на їй людськість живе,— вмре, і навіть, кажуть, уся світова система завалиться. Що мені до того, що це зробиться через мільйони років, коли я знаю, що все, цілком усе, що я почав би робити, повернеться в ніщо, бо його присуджено до знищення, до смерті? Як я можу щось робити, коли я знаю, що все, що я зроблю, веде тільки до смерті, до знищення! Скажи!

Гордієве обличчя зблідло, губи нервово тіпались, очі палали.

— А почому ти знаєш,— спитався Демид,— що все справді так, що вся людська діяльність кінчається тим актом, що ми звемо смертю?

— Бо не бачу нічого, опріче цього акту!

— То що? Людям теж здавалося, що на тому місці, де є планета Нептун, нема нічого, аж потім виявилось, що таки є.

— Ну, а тут же що є? Чим воно усе це кінчається?

— А ти знаєш, чим воно починається? — спитав Демид.

— Я не знаю нічого, всі ми нічого не знаємо! Де це? У "Фаусті",[7] здається, сказано.

Was man nicht weiss, das eben brauchte man,

Und was man weiss? Kann man nicht brauchen. [8]

Демид похитав головою.

— Як ж ти можеш так безапеляційно рішати питання, коли ти нічого не знаєш?

— Але ж ніхто нічого не знає. Про твого Нептуна, так там хоч математичні пророкування були, хтось там вирахував, що мусить він конче бути. А тут...

— І тут так саме. Був час, коли ніхто про Нептуна не пророкував; а ще давніше було так, що люди думали, мовби земля — то всесвітність, а все широке небо з міріадами світів, то тільки додатки до цього світу, каганці для землі. Щодо справи про життя й смерть нашу, ми стоїмо тепер саме в такому початковому періоді.

— Та зрозумій же ти, що ніхто нічого і не може знати.

— Тепер — еге. Але звідки ти знаєш, що минуть віки і становище не переміниться і таємничий Нептун, відповідь на наше питання, не виступить з темряви. І невже ти думаєш, що те, цо повстало, повстало без ніякої причини? Все, що ми бачимо круг себе, доводить нам, що без причини нічого не повстає, коли такий закон панує в частинах, то невже логічно буде думати, що ціле, світ, могло б повстати без причини?

— Себто: існує бог? — зло спитався Гордій.

— Існує бог! — одмовив Демид тихо.— Існує причина.

— Покажи мені його! — скрикнув Гордій, ставши проти Демида з стисненими кулаками.

— Я не можу тобі показати його самого,— я тільки показую, що він існує.

У Демида затремтів голос, обом їм перехоплювало дух.

— Існує! Коли він існує, так нехай скаже, навіщо він присудив усе до смерті! Хай покаже мені свою мету!

— Коли існує причина, існує й послідок, існує і мета!

— Яка?

— Не знаю, але певен, що мета ця — добро, і що прийде час, коли люди зрозуміють її, але зрозуміть не самими міркуваннями, а шляхом невтомної упертої праці.

— Ха-ха-ха! Існує мета! Що ж мені до того, коли ми її не знаємо? Мені треба знати її — тоді я тільки й можу спокійно жити, тоді тільки можу щось робити. А поки — все це іграшки, нісенітниця — всі ці школи, ліки, книжки! Все це нічого не варте!

Гордій зупинивсь і змовк на хвилину, а далі почав знову:

— Еге, не варте! Хоча, звісно, ти можеш сказати, що нітрохи не вартніше гризтися з мужиками... Але ж зло моє гризеться, зло! Ат, ну його к чорту! — скрикнув зненацька Гордій з невимовною лютістю і кинувся геть. Демид не спиняв його. Вибух цей і здивував і не здивував його. Він уже давно помічав, що з Гордієм робиться щось непевне, але не думав, щоб ті безвідрадісні думки так опанували його. Думав, що Гордій вернеться, але як проминуло кільки часу, то побачив, що той утік зовсім додому. Демид зостався в саду тихий і нерухомий, аж поки сонце, сідаючи за обрій, заграло йому на обличчі червоним одсвітом. Він підвівся. Великим огняним колом заходило сонце, цілуючи на прощання золотим промінням і землю, і води, дерева і квіти, людей всіх і Демида.

— Але ж воно встане і засяє знову! — думав Демид.— І хто ж після цього мене впевнить, що ми не встанемо знову після того, як зайдемо за обрій свого тутешнього життя?

І, заспокоєний з цієї думки, він вернувсь у хату.

Але Гордій не міг заспокоїтися. Літо з своїм клопотом щоденним пригасило було такі думки в його, але тепер, восени, він мав досить вільного часу, щоб думати, і стара мука знов запанувала у його в серці з нечуваною ще силою. Він ніколи не міг спокійно жити навмання, жити, не знаючи нащо, а тепер таке життя було йому й надто важке. Вага була така велика, що він навіть добирав усякого способу, щоб хоч як одурити себе. Починав впевняти себе, що важне не тіло, а дух і що тільки там треба шукати безсмертя. Упевняв себе, що добрі діла людські стають безсмертними, бо довіку впливають так чи інак на людськість. Або доводив, що безсмертя можливе тільки в довічній переміні індивідуумів і що він, Гордій, безсмертний у своєму потомстві. Але таких упевнень ставало хіба на кілька день, бо зараз же Гордій починав думати, що добрі діла, довіку невмирущі,— се тільки абстракція, а він хоче невмирущості як справді жива реальна істота, та що й добрі діла довіку жити не можуть, бо вмруть укупі з людськістю; так саме й син його буде зовсім не те, що він сам, і що він, Гордій, хоче безсмертя не як син його, а як він сам є; та хоч би навіть задовольнити і з життя в потомстві, то все ж таки умре й уся людськість. І доходило до того ж таки знов кінця — до загальної смерті, і всяка розумна мета в житті зникала; усе діло, за яке взявсь би, було цілком ні до чого, бо нащо його робити, коли він і все умре? І знов безнадійна, ще лютіша, ще гірша туга обхоплювала Гордія.

Ще лютіша, бо знав, що всим цим не самого себе мучить, а й Ганну.

Ганна!... Колись його укоханий у мріях ідеал!.. Що від його тепер зосталося?

Розбираючи довгими безсонними ночами самого себе і свої відосини до людей та до Ганни, Гордій мусив сказати собі, що Ганна не одурила його — з формального боку. Його ідеал був — жінка вродлива, щира, розумна та освічена, талановита і щоб палко його кохала. Все це було у Ганни... Але чому ж він холодний до неї, чому тепер вона зовсім не на

ідеальному п'єдесталі? Гордій мусив побачити, що не вона в цьому винна. Правда, і в неї були свої вади, наприклад, вона була дуже горда і не нахилялась перша до згоди; але хто ж без вад на світі? Не в тім річ була, а тільки в тім, що Гордій знав, що і ця врода, і цей розум, і це кохання — вмруть, зникнуть зо світу, але поки ще зникнуть зовсім, існуватимуть на світі старою руїною. Гордій не знав, навіщо він має кохати Ганну, жити як чоловік з жінкою, плодити дітей, коли всьому кінець — смерть, Гордій не бачив мети в сімейному житті, але бачив, що се життя накидає на його деякі обов'язки, і воно йому огидло. Так було з Гордієм духовним, але був ще й Гордій — тіло. Се тіло казало: коли я мушу вмерти, то принаймні хоч поки живу, бажаю, задовольняти всі свої потреби і найбільшу — кохання. Те, реальне кохання: задовольнення з жіночого тіла, з його краси, вроди, з його пишних форм. Гордій, як стародавній грек, любив красу в людському тілі і розумів Ренанову [9] думку, що найдосконаліша форма краси людської се жіноче тіло. І він хотів мати це тіло, хотів упитися втіхою з їм — він хотів мати в Ганні коханку, а не жінку. А її тиха, спокійна, трохи бліда, може, натура зовсім не підходила до цього. Вона могла кохати і бути гарною жінкою, але коханкою мала силу бути тільки місяць чи два. Далі їй уже хотілося щоденно-тихого, лагідного життя, хотілося з колисковою піснею на устах звивати тепле, але тісне кубелечко на сімейне життя. А Гордій і досі поривавсь до якоїсь далекої мети, і йому хотілося коханки, що йшла б поруч з ним до бою, а потім п'янила б його своїм коханням. Або такої, і день і ніч воркувати з нею, щоб вона не могла на світі прожити без його помочі, без його повсякчасної оборони, щоб він носив її як дитинку на руках — от як Дора у "Давиді Копперфільді", [10] але тільки не така дурна та вередлива. А Ганна не була ні тим ні сим і могла бути тільки вірною дружиною в тихому сімейному кубелечку. І Гордієві надокучила Ганна, і він не знаходив з нею навіть того щастя дочасного, земного, про яке він думав.

Ось через віщо Гордій та Ганна жили вкупі, стрівалися й розмовляли, навіть здебільшого як чоловік з жінкою жили, але все це була сама декорація, що ховала за собою безладдя. Тим і не диво було, що Гордій часом по кілька днів не озивавсь до Ганни, не казав їй тих навіть нічого

не вартих фраз: про синів ніс удряпнутий або про чай абощо... Щодо інших розмов, то вони зрідка хіба розмовляли про літературу політику, чи про яку іншу річ, таку саме далеку від їх особистого життя. Хіба як хто чужий заходив до їх, то тоді при йому розмовляли охочіше, як добрі друзі, але не на самоті... Те, що вони могли одне одному сказати, здавалось їм не вартим щоб його казати; а те, що варте було і що треба його було зати, того вони вимовити не мали сили. І вони мовчали...

Важко було так жити. Ганна часто плакала, мучилась, сплячи ночі, але зарадити лихові не могла. Вона мало розуміла через віщо це все так сталося. А зрозуміти вона хотіла, і вся її гордість обурювалася проти такого життя. Спершу вона думала, що тут якесь непорозуміння і що досить вияснити те непорозуміння і життя у їх тоді одміниться. І вона збирала всю силу і питалася в Гордія: через віщо се так? Що вона йому зробила, що він став до неї такий? Але щоразу з таких питань нічого путнього не виходило.

— Що я тобі зробила, що ти став такий? — питалася Ганна.

— Ти мені нічого не зробила,— відмовляв Гордій.

— Але ж ти сумний і похмурий, і від тебе слова не почуєш. Чого ти сумуєш чи сердишся?

— Та нічого нема, голова болить,— одмовить Гордій, і на тому розмова кінчається. Але часом і не кінчалася. Часом Гордій кидав Ганні який докір — що-небудь не так вона зробила, яку дурницю. От, на питання про те, чого ти сумний чи сердитий, скаже:

— А чого ж ти не зважаєш на мої слова?

— Як?

— Я ж казав, щоб ти не держала більше цієї наймички.

— Але ж, Гордію, вона гарна дівчина і працьовита.

— Та розумієш же ти, що її батько своїм ходінням та своїми випрохуваннями увірився мені! Ну, та я вже про це багато говорив і говорити більше не хочу, бо завсігди так буває, що тебе не впевниш.

— Завсігди? — дивується Ганна.— А коли ж то так ?

— Та ось, наприклад, хоч би...— і Гордій каже приклад: один, другий. Ганна відповідає, починаються від обох докори, а тоді сльози Ганнині. Сліз Гордій страшенно не любив, обурювавсь проти їх, хоча йому й шкода було Ганни. Він починав її розважати, і вся спірка кінчалася згодою,— не довгою, звісно. Зараз же, з другого ж чи з третього дня стара холодність потроху запановувала і панувала до нової такої сварки.

Ганна помічала, що й сама вона відмінилася до Гордія. Перше палке кохання зникло десь навіки; нове, тихе сімейне Гордій одкидав, не хотів його. Це мучило Ганну і вбивало її почування до чоловіка. Та вона цього не помічала, ще поки...

Душевна Гордієва борня їй була мало відома: вони один од одного ховали свою душу. Але все ж про дещо Ганна догадувалась, бачивши, як Гордій часом мучиться. В такі хвилини їй невимовно жалко його, хотілося підійти до його, приголубити, розважити; але першого холодного погляду Гордієвого було досить, щоб вона не зважилася це зробити. Вона знову ховалася сама в собі і так жила. Навіщо? Вона про се не питалася так, як Гордій, бо хоча не була дуже релігійна, але ніколи не губила віри, прищепленої до неї ще змалку. А ця віра в те, що єсть щось вище і од його залежить усе, запомагала їй у тяжкому житті. Не бачила, яким способом могла порадити собі, але вірила, що ще може все на добре повернутися, і вона сподівалася... Але силкувалася менше думати про се і тим залюбки вкидалась у роботу, панькалася з дитиною, коло хатнього господарства, ходила до знайомих селян запомагати

хворим тощо. Але все це, звісно, тільки трохи і тільки на деякий час затуляло від неї справжнє важке її становище.

Гордієві ж ця зима особливо далася взнаки, ніколи ще так тяжко йому не було. Вага була така велика, що в його з'являлися думки вийняти з шухляди в столі револьвер і скінчити все це відразу. Але мов якась таємна рука ще спиняла його. Ще була надія, маленька надія: а може?.. А може, я ще знайду, чого шукаю, може, я ще матиму відмову? Ця надія та жива життєва сила, що ніколи вона не покидає незбожеволілої людини, спиняла йому руку. Але все ж інша сила так тягла Гордія до цього, "До одного разу воно за малим і не сталося. Подумавши потім про те, що було б із Ганною після цього, і боячись, щоб і справді коли чого не сталося, Гордій поїхав у місто і зробив формальний акт, віддаючи ним усе, що мав, Ганні. Не хотів записати на сина, бо йому здавалося, що це було б образою Ганні, матері того сина. Але зробивши це і приготувавшися,— так йому здавалося,— до смерті, Гордій несподівано почув, що він щось заспокоївся неначе.

Тоді була вже весна,— зійшов сніг, зазеленіла перша травиця, задзвенів перший жайворонок, і живущим повітрям повіяло на Гордія. В його знову прокинулося бажання жити, що було примерло холодною зимою. Йому схотілося щастя, втіхи... Але щастя, втіхи не було, і Гордій знову починав мучитися, злувати і казати самому собі свою стару думку:

— Нехай так, нехай я не знаю, навіщо існую на світі, Але я сную і не маю сили не існувати. І принаймні на цей час, поки існую, я бажаю щастя, бажаю впитися цим життям. Чом же й тут мені перешкода?

Ніколи так, як тепер, не бажалося йому щастя, недовічного, ні — він на те вже не мав надії,— а хоч дочасного, але такого, щоб голова палала й крутилася, щоб усьому горіти й згоряти, не помічаючи, як живеш, не чуючи, що з ран здобутих у борні з життям, ллється кров. Якісь нові образи, нові пргнення зароїлися в його душі. Йому схотілося знову кохання.

Кохання? А Ганна? Невже...

Нащо брехати? Йому її жалко, він часто мучиться, думаючи про її горе, але не вона може дати йому щастя, те палке, таке, щоб у обіймах у його Гордієве серце спопеліло, і не став існувати на світі. Не вона!

Могутньою силою тягло Гордія до такого щастя. Прагнення обхопило його цілком. І потім знов якась надія, маненька, ледве помітна — а може? А може, як справжнього щастя зазнає (бо він не був досі щасливий справді), то якось воно й та відмова наблизиться до його. А може? — казав він сам собі, добре розуміючи, що се та приказкова соломина, що за неї хапається людина втопаючи.

Але й цієї соломини не було: щастя не йшло... Зате вкупі з весною почався і той господарський клопіт, що так дошкуляв Гордієві. Знов почалися "шкоди" в лісі та на полі, почалася гризня з радівцями. Гордій знов уже двічі їздив до суду і вигравав справу. Але за те радівці мстилися над їм ще дужче. Це все роздратовувало Гордія, і він казав:

— От воно, те щастя!

Але він не кидав свого і таки боровсь, таки гризся з мужиками.

XI

Орися журилася.

Все літо і всю зиму Андрія не було з нею. Немає його і досі. Ішовши він, правда, казав, що все це робить задля її ж щастя:

— Горличко моя, треба йти, бо хочу, щоб були ми хазяями, не кланялися нікому. Зароблю я там грошей, то будеш ти, ясочко, в достатках жити.

Але ж він обіцявся на ту осінь вернутися хоч на який час і не прийшов. І тепер знову зостався там, у тому місті, пише, що живе по вісім рублів на місяць і житиме аж до косовиці, а в косовицю піде знов косити і в жнива, а додому після жнив і тоді вже, восени, свататиме її. Але ж скільки датися ще! Вона вже ждала, так довго ждала! В неї так стомилася душа за се довге ждання, а він каже: ще жди! Їй не треба грошей тих, їй треба тільки його бачити, говорити з їм. Скільки парубків сватає дівчат, не йдучи спершу на заробітки, і живуть Нащо ті гроші? Хіба й без їх не були б вони хазяями?

А дожидати так тяжко, так тяжко плакати в самотині і не кому про свої сльози розказати. У Орисі не було такої подруги, що їй могла б вона звіряти свою душу. Орися до всіх була закрита і в самотині терпіла своє горе. А як же то самій терпіти!

Починала перебирати в голові всіх своїх дівчат і про кожну ма себе питалася, чи сказала б вона їй усе. Як вона їм сказати може, коли вони навіть сміялися колись, що до неї Андрій ходив, а тепер покинув.

І вона зоставалася сама з своїми думами. А ці думи були ще важчі, бо дівчина не певна була, що Андрій і цієї осени вернеться. Так саме він писав і про ту осінь. Уже коли б йому хотілося бачити її, то вернувся б. А то й тепер може йому трапитись гарний заробіток, і він зостанеться там ще на зиму. Ні, ні, йому байдуже про неї, бо якби не байдуже, то він давно б уже був з нею.

Якби він знав, як вона мучиться, як вона ночі не спить, зрошаючи свою самотню постіль білу гіркими слізьми.

Постіль біла, стіна німа, —

Ні з ким розмовляти! —

згадується Орисі з пісні і ще дужче стискає серце їй. Господи, яка нудьга! Ой, боже ж, нудьга! Через цю нудьгу огидло Орисі все: і дівчата, і пісні, і робота, і все!..

Вона дожидала його к великодню, так дожидала!.. Всі очі вигляділа його визираючи, а він не прийшов. І знов його немає, немає... до осени!.. І чи прийде ж восени? Іноді здавалося, що зовсім не прийде, іноді, що неминуче мусить прийти і до того ще й дуже скоро — на зеленій неділі. Чому саме на зеленій неділі, — вона цього до пуття не знала, але так якось воно почувалося. Не може ж воно довше так бути! У душі щось пекло, щось поривалося невимовними муками — зараз же, скоро побачити Андрія. Одного разу здалося, що коли не побачить його на зеленій неділі, то щось має зробитися, щось має статися. Ця думка якось урізалася їй у мозок, не покидала голови.

Дедалі все більше та більше зростало її пекуче бажання побачити Андрія і все певніша та певніша вона ставала, що це буде на зеленій неділі. Дожидалася того свята, як ніколи ніякого дотиі. І ось воно прийшло...

В неділю пішла Орися до церкви. Молилася щиро, дякуючи богові, що прийшло свято, певна, що воно принесло з собою щастя. Тиха та радісна вернулася додому, пообідала і вийшла невеличкий садок, що був у їх коло хати.

— Сюди прийде! — подумала і зважилась тут його діждатися. Дерева зелені, травиця м'якая, і сонце ясне, таке і щебетливі пташки — усе мов казало, що тут він буде. І вона дожидала.

Пробігло сонце вже більшу частину свого шляху на небі, а вона все дожидала, а він усе не йшов. Турбота почала вже обнімати дівчину, та вона силкувалася задавити її в собі. Ні він він прийде, хоч як, а прийде! І ждала...

Ждала, поки мати покликала в хату за якимсь ділом. Тоді вже більше не верталася в садок. Але всю ніч не спала і другого дня встала як не своя. Чула, що в неї якось усі струни в душі понатягалися і всі вони бриніли одним почуттям, одним бажанням. Ні, він мусить прийти, він неодмінно мусить прийти бо як ні, то вона вмре або щось зробиться, щось страшне подіється. Нічого не могла робити, не чула, як мати сварилася на неї, що не помагала їй поратися. Тільки тинялася по хаті, беручись то за те, то за се і нічого до пуття не можучи зробити. Мати, розсердившись, гримнула на неї, щоб вона краще нічого не займала, коли має так робити. Орися покірно кинула все і пішла з хати в свій садок. Увесь час до обід і після обід вона висиділа в йому. Не дивилася ні на сонячне небо, ні на дерева, тільки прислухалася — чи не чути добре знаної ходи... У вівторок вона ще певніша була, що він прийде, що він не може не прийти. Він не прийшов і в середу. І тепер ще виразніша стояла перед нею думка: або він прийде, або щось страшне подіється. Вона й цього страшного дожидалася, палко бажала, щоб коли вже не Андрій, то хоч воно сталося, щоб хоч як, а прийшов край цьому нестерпучому тремтінню усіх струн у неї в душі, що от-от, здавалося, порвуться. Четвер, п'ятниця, субота здались їй роками. Впевнила себе, що Андрій забарився в дорозі і неминуче мусить настигнути в неділю. Але вже далі неділі не може бути ніяк. У неділю або...

Ледве висидівши в неділю за обідом, Орися побігла з хати. Сказала, що йде на пасіку. У їх була невеличка пасіка — з де-сяток вуликів, у гаю, аж на горі. Вночі її беріг батько, а вдень часом і Орися там сиділа. Любила се місце: тут стрівалася колись з Андрієм... Убралася в кращу святкову одежу, бо йшла стрівати Андрія. Городами перебігла до річки, перехопилась через неї хисткою кладочкою і була в гаї. Не спинаючись, добігла до пасіки і, тільки вбігши в неї, стала задихавшись.

Пасіка була на невеличкій прогальовині на горі, серед лісу. Високі дерева, оточуючи її з усіх боків, робили круг неї таку стіну, що тільки підійшовши аж до пасіки видко було, що в ній робиться. І на самій прогальовині стояло кілька дерев, росла трава, з квітками рясно

помішана, і стояло з десяток уликів, тут був і невеличкий курінь. Сонце сяло з неба, і золоті бджоли бриніли в повітрі.

Орися спинилася на хвилину, щоб оддихатися. Потім підійшла до куреня, зазирнула в його, немов думала, що там хто є. Нікого не було. Дівчина сіла біля куреня на пеньок.

Ліс тихо шелестів, якась пташка щось висвистувала, тихо та любо гули бджоли, купаючись у сонячному золотому промінні. Та Орися те мало що й помічала. І очі, і вуха в неї повернулися в той бік, відкіля вона дожидала Андрія... Просиділа так скількись,— нічого не було чуть. Зненацька щось, мов хода, почулося здалека. Там, у лісі, низом ішла стежка,— дорога з Костівки в Радівку. Хтось ішов. Орися вся так і нашорошилась, уся зробилася слуханням. Вона прислухалася довго і чула, як ті згуки потроху затихали, і знов нічого не стало чути — тільки шелестіння та висвистування та бриніння. Орися чула, як щось велике росте й росте у неї в грудях, більшає та більшає і ось-ось розірве їй груди. Це було дожидання. І відразу вона знову почула... Ні, вона нічого не почула, то їй так здавалося.

— Не дивитимусь, не слухатиму, заплющуся, закриюся, і він сам до мене прийде, певне прийде.

Затулила обличчя руками і зіперлася ліктями на коліна. Так буде добре. Ще підожде і не прислухатиметься так до кожного шелесту. Ну, оце щось тріснуло — це запевне не він, він іще не йде. Ці бджоли так гудуть, що зовсім не дають слухати. Але ж вона й не хотіла слухати — уже ж Андрій не мине її, а як підійде, то почує вона його неминуче, ніяка бджола тоді нічого не зробить. А оце ще щось чуть!.. Ні, і це так собі. Але ж дужче — хтось іде, їй-бо йде! Та вона не дивитиметься — хай іде... Але ж ніхто не йде, бо вже затихло... Ні, знову... то воно, мабуть, ставало,— а тепер чути виразно ходу.

Не одриваючи рук од обличчя, вся обхоплена якимсь острахом з безмірного дожидання, слухала Орися виразну ходу. Ближче, ближче, ближче... Ось уже проти неї... Звертатиме зараз сюди...

Але воно не звернуло. Хода почала затихати і помалу зовсім затихла. Орися почала дожидати знову. Сонце підбилося аж насеред неба, а тоді пішло наниз і сідало все нижче, нижче, нижче... І наче западала кудись углиб, наче крізь землю йшла та її віра, що він прийде. І знов: або прийде, або щось зробиться. Що саме,— не знає, але чує, що так більше не можна... Безнадійність уже починала якось холодити її всю, і той холод придушував труситися. Трусилася як у пропасниці, цокотіла зубами.

Сонце котилося далі наниз. Щось дивне було з нею. Вже не тремтіла з холоду, якась байдужість обняла її. Почула, що в неї заболіла спина так сидіти, і встала. Ще бриніли бджоли, ще золотилися від сонця дерева... Ще воркувала десь горлиця... Ох, якби втекти, сховатись од усього цього!..

Якби втекти!.. Не прийшов же!..

Тихо пішла з пасіки, і останні слова зосталися в неї в голові, і вона, мов якось не розуміючи їх, усе проказувала думкою: "не прийшов, не прийшов, не прийшов..."

Страшний пекучий біль пронизав їй душу. Зрозуміла тепер, що вона самотня, покинута, і відразу їй увесь світ погас, і схотілося тільки одного — щоб ця мука скінчилася, скінчилася швидше, швидше. Скрикнувши несамовито, побігла вниз і за хвилину була коло річки. Не спиняючись, вона з усього розгону кинулася в неї.

Але тієї ж миті дві чиїхсь дужих руки обхопили її за стан і одкинули назад. Тремтячи всім тілом, дівчина глянула: перед нею стояв високий ставний панич, з блискучими очима.

— А що це ти робиш, дівчино? — спитався панич.

Орися мовчала, трусячись.

— А хіба ж так годиться робити? Хіба вода на те, щоб занапащати життя? А життя хіба на те, щоб його занапащати?

Орися не відмовляла нічого. Чула, що її обхоплює щось чорне, що вона зомліває... За мить вона впала паничеві на руки.

Він підхопив її. Це був Гордій. Він вертався пішки від Демида і йдучи стежкою, чув, як скрикнуло щось, потім побачив Орисю. Кинувся за нею і поспів саме вчасно.

Гордій обережно положив зомлілу Орисю на траву, а сам, нахилившися до річки, набрав у пригорщ води і помочив дівчині голову. Вона розплющила стуманілі очі.

— Погано тобі дуже? — спитався Гордій.

— Ні...— ледве одмовила вона, але видко було, що їй ще несила підвестися.

— Відкіля ти бігла? — спитався Гордій.

— З пасіки — там угорі,— відмовила дівчина.

Не кажучи нічого, Гордій ухопив легеньку Орисю на руки і поніс. Дівчина не пручалася, була зовсім безсила і мов у якомусь тумані — мало й розуміла, що робиться з нею. Голова впала Гордієві на плече, довгі коси позвисали. Поспішаючись, Гордій ішов з нею на гору. Увійшовши в пасіку, положив Орисю на траву.

— Ну, лежи, відпочивай тут, дівчино, а то там би, може знов що непевне схотіла зробити. А тут я від тебе не одійду, аж поки заспокоїшся, як треба. Ти така молода, що тобі ще рано вмирати, ти ще можеш бути щасливою...

Голосне ридання перепинило його. Дівчина відразу підвелася, сіла і, вхопившись за голову руками та прихиляючись до колін, голосно заплакала. І сама не помічаючи того, мало розуміючи, що каже, ледве притомна, мішаючи слова з слізьми, дівчина почала нарікати на свою нещасливу долю. Вона казала уривково, не показуючи, але Гордій все ж зрозумів про Андрія, що Андрій не вертається, запевне він її покинув!.. І знову голосне ридання, і знов мішається воно з поплутаними словами. Як Орися очутилась, то Гордій сидів біля неї і держав у своїх руках її похолоділі руки. Зрозуміла, що вже все сказала, і їй зробилося сором, вона вихопила в Гордія руки і затулила їми обличчя. Гордій тоді озвався тихими щирими словами. Казав, що розуміє, як важко жити без того, кого любиш, розуміє, як вона, бідна, мусила намучитись, поки аж наважилась таке зробити. Та не треба сього! Вона така ще молода, така вродлива, ще багато щастя мусить дожидати її на світі. Може ще Андрій і не кинув, може, ще прийде восени. (Дівчина заплакала знову.) А коли б і справді трапилось таке нещастя, що не навіки ж умерло в неї серце, ще вона знайде іншого, кращого. Дівчина заплакала дужче, і Гордій одмінив мову: є ж у неї запевне батько й мати, — вони її люблять, — нащо ж вона хотіла їх засмутити?

Слова Гордієві, мов сцілюща вода, лилися на змучене дівчинине серце. Вона тихо плакала, але то були сльози вже не важкі та пекучі, — ні, вони несли з собою полегкість. Дівчина почула вдячність до цієї невідомої їй людини, що обрятувала її від смерті, від страшного гріха. І тихо промовила:

— Спасибі вам!..

— Нащо ти кажеш мені — вам? Адже я тобі кажу — ти? — промовив Гордій, бо його якось вразило те "вам".

— Але ж ви з панів...

— Що тобі до того, з кого я? Зви мене Гордієм, а не паном. А тебе як звуть?

— Орисею... — тихо промовила дівчина.

— Ну, моя бідолашна Орисю, скажи ж мені правду щиру: якщо я піду од тебе, — не зробиш ти більш того, що хотіла?

— Ні!

— Глянь сюди, щоб я бачив, що ти правду кажеш!

Орися несміливо відтулила обличчя і глянула на Гордія своїми великими очима. Красою та горем повіяло відразу на його від цього погляду.

— От і люба! — промовив Гордій, беручи її руки в свої. Вона не віднімала — перебуте вкупі з невідомою їй людиною нещастя зробило їх відразу близькими проміж себе.

— А то я б тебе й не пустив саму додому,— казав Гордій,— мабуть, ти з Костівки?

— Еге... А ви... звідки?

— З Радівки.

— Мабуть, з економії?

— Еге! — відмовив Гордій, не бажаючи виявляти, що він пан, та зоставляючи дівчину з тією думкою, що він яке писарча з радівської економії.

— Мені треба додому,— промовила дівчина, встаючи.

— Хіба? — сказав Гордій. Йому чогось не хотілося, щоб Орися так швидко пішла.

— Еге, треба, треба!..— нервово казала Орися. — Прощавай... Гордію!.. Я тобі повік дякуватиму... Я... я...

Не змогла нічого більше сказати і кинулася бігти з пасіки. За мить її вже не видко було за густими деревами.

Гордій зостався сам. Трохи постояв і почав і собі зіходити з гори. В голові снувалася думка за думкою. Все, що зробилося, було таке надзвичайне. Орисина постать мов стояла ще перед їм, уражаючи його своєю дивною вродою. Великі очі, повні сліз, мов ще дивилися на його. Але запевне він з нею більше не стрінеться, бо й нема чого зустріватися, і випадку не буде... І Гордій, тихо зітхнувши, пішов швидше додому, бо вже вечір надходив.

Вернувшися додому, Орися і того дня, і другого, і далі почувала себе якось надзвичайно. Дуже багато плакала, але чула, що їй мов полегшало, мов скинула вона з себе якусь вагу, облишивши дожидати Андрія. Еге, вже більше його не дожидала. Певна була, що забув її, покинув. Плакала довго і тяжко. Щоразу після такого плачу їй легшало. Потім згадувала свій страшний учинок і вся здригалася з ляку. Тоді Гордієва постать уявлялася їй, його ласкаві очі, його тихі слова,— і серце в дівчини повне було щирої вдячності до Гордія за те, що він її обрятував, обрятував двічі: раз одтягши од річки, а вдруге — розваживши своїм ласкавим словом, бо вона тоді була така, що хоч би й

знову вдруге в річку. Орися згадувала всі його слова, уявляла собі його обличчя, і їй було шкода, що вона більше з Гордієм не зустрінеться.

— А хто він такий? — думала дівчина.— Казав, що з економії... Мабуть, з контори. Який гарний та ласкавий.Чи є в його мати та батько, чи він сам? Казав, що у всякої людини є горе,— то і в його? Може, він сирота? Спитається в його, як побаче!.. От, дурна! Де ж вона його побаче!..

А той, про кого дівчина думала, тим часом товкався та клопотавсь по господарству. Воно вже починало йому здорово обридати. Нічого особливо гарного в йому не бачив — клопіт та гризня. Тим він тепер більшу частину свого діла склав на Олійниченка та на конторника, а сам думав про те, треба б знайти управителя: економія давала не дуже більше, як за Галушківського, а клопіт був гірший. Утікаючи від цього клопоту, Гордій одного дня взяв рушницю та й дався з дому. Власне, вій не полювати йшов, а так, поблукати. Ходив полем, виходив увесь байрак у степу і нарешті вернув до костівського лісу. Опинившись у йому, зараз згадав яле пасіку, і йому схотілося побачити Орисю, впевниться, що вона жива-здорова і вдруге нічого такого не зробила, як тоді. Пішов на гору і звернув до пасіки.

— Ну, та запевне її тут нема,— думав Гордій,— чого б вона тут щоразу сиділа! Тільки гляну і зараз вернусь.

Уступив у пасіку. Орися сиділа біля куреня й шила. Побачивши Гордія, дівчина відразу скрикнула і зірвалась на рівні ноги. Два бажання: бігти чи зостатися боролися в їй. Але Гордій уже був коло неї.

— Здорова була, Орисю! Злякалася мене?

Дівчина почервоніла і спустила голову.

— Здорові були...— тихо одказала вона.

— Ти знов мене за пана маєш,— промовив Гордій.— Так не годиться! А я оце зайшов сюди подивитися, чи ти жива-здорова, та думав, що й не буде тебе тут.

— Я тут пасіку бережу...

— Завсігди?

— Ні, коли батько, коли я... Тепер усе я бережу, а батько вночі...

— Утомився, треба відпочити,— промовив Гордій і сів на землі. І дівчина сіла, де сиділа.

Гордій почав розказувати, що зовсім випадком зайшов сюди і якби не заблукав у цей ліс, то, мабуть, і не прийшов би до неї. Йому й хотілося її бачити, та не насмілювавсь прийти. Чи вона на його не гнівається, що він прийшов? Ні? То він радий! І він почав розпитуваться: про її батька, про матір, про неї саму... Ледве згадано Андрія, Орися залилася слізьми. Гордієві знову довелося її розважати, і він робив це, як і перш, держачи її руки в своїх руках...

Дивна була дівчина Орися. Така ляклива, така недоторкана звичайно, вона ставала враз цілком щирою до того, до кого схилялося її серце. Андрій уразив її гордість, занехавши її почування, скоривши їх потребі,— вона не могла з цим погодитися. Дожидала пекучим дожиданням. Але як її надія не справдилася, як Андрій не прийшов,— більше терпіти не могла. Мусив надійти вибух, і він надійшов. Страшно втомлена духом, мов розбитою почувала себе після його, але знала, що вдруге вже цього не буде. Те, що було, порвалося, щоб не вертатися ніколи. Ще плакала, згадуючи про Андрія, але се не були сльози за милим, сльози з розлуки — ні, се були сльози по розбитій надії, по загубленому щастю, та ще це були сльози з образи, з кривди, якої вона зазнала. І не диво, що вона щиро прихилялася до Гордієвих слів. Адже він обрятував її від смерті, душу їй оджив своєю щирою розумною роз,

вагою, і якби не він, то що б з нею було? Така вдячна була до його і через те така прихильна. Розмовляли довго то про речі сумні, то зовсім про дурниці. Орися веселішала, розмовляючи з Гордієм зовсім вільно і звучи його "ти". Вже звикла до тієї думки, що хоч він і служить у конторі, і в панській одежі ходить, але сам, мабуть, з сільських парубків, — не дурно він говорить по-простому. І вона поводилася з їм як з звичайним сільським парубком.

Щиро, часом навіть весело пробалакали вони доти, поки Орися скочила з місця, скрикнувши:

— Ой, ненько ж моя! Скоро батько прийдуть! Іди, Гордію, швидше, бо щоб тебе не побачили.

— Так скоро? — промовив Гордій.

— Де тобі скоро, коли вже вечір!

— Але невже ж я оце тебе вже й не побачу? Дівчина спустила очі. Гордій узяв її за руку:

— Скажи, Орисю, можна ще прийти до тебе сюди погомоніти?

Орися то червоніла, то блідла мовчки. Врешті озвалась:

— Не знаю...

— То я прийду! — поспішився Гордій.— Адже ти будеш тут у неділю після обід?

— Буду...— тихо відмовила дівчина, ще нижче спускаючи голову.

— Гляди ж, прийду! А тепер справді поки — бувай здорова!

Йому хотілося поцілувати її, як сестру, в чоло, але не посмів цього зробити. Він тільки стиснув їй на прощання руку і пішов з пасіки.

XII

Гордій вернувся додому з новим почуванням. Чув, що Орисин образ починає запановувати у його в душі. Дівчина не йшла йому з думок. Згадував її рухи, її слова. Нетерпляче дожидався, коли знову з нею побачиться. Треба було ждати три дні, до неділі. Але ці три дні здались йому довгими найбільше тим, що за їх Гордій мав якось дуже багато господарського клопоту,— між іншим кілька наймитів покидали роботу, занісши не зароблені ще гроші; це вже була не першина, і Гордій не знав, що з цією історією робити,— хоч позивайся з кожним наймитом. Але ще краща річ скоїлась у суботу. Гордій надвечір був у конторі і, кінчаючи роботу, вже хотів іти додому, коли зненацька почувсь грюкіт коло дверей і в контору вступив Олійниченко з двома об'їзними, у Олійниченка все обличчя було в крові, у одного об'їзного рука була на поясі, зав'язаному через шию.

— Що се? — спитався Гордій.

— Лихо, Гордію Васильовичу,— хоч пропадай! Замалим, замалим не вбито і мене, і об'їзного. Хоч зараз у труну!

І, не вважаючи на свої останні слова, Олійниченко дуже ясваво махав руками.

— Та що ж там такого? — кажіть уже!

— Поїхав я та два об'їзних у ліс. Думаємо — сторожа вивірити. Ну, я, значить би то,— в ліс, а вони, об'їзні, значить би то, в поле, що за лісом. Тільки ми до лісу, аж чуємо: ляп!., ляп!., ляп!..— Стій! — кажу,— хлопці, та се ж ляпа! — Ляпа,— кажуть.— Мабуть, руба? — А мабуть.— А ходіть? — Ходіть! — Пішли ми та швидко та тихо, а коні, значить, оддали

подержати нашому ж пастухові — був тут поблизу. Ну, небагато й пройшли, бачимо — четверо чоловіка з сокирами. Ми — хильці, хильці поміж кущами, підійшли ближче. Глянули, коли це Семен Головань з трьома синами. Раз одсидів уже в острозі за наш ліс,— так йому того мало здалося. Ну, думаю, се діло — ну! Ми тихенько, тихенько та до їх, а тоді одразу: — А що це ви тут? — Ліс рубаємо.— А чий же ви рубаєте? — Божий.— Та чий же він є? — Та божий же! — Це ліс економичецький.— Економія його не садила.— Давайте сокири,— кажу,— нема чого багато балакати.— А він, Семен, як почав тут виражати таке, що його слухати не слідуєть. Я до його сокири, а він геть. Я його за руку, а об'їзний за другу. А один син Семенів як підскоче та мене кулаком по пиці лясь! — так я й заюшився! А ті сини двоє на об'їзних!.. Та як почали нас молотити — тільки живих пустили...

Олійниченко, звісно, не додавав того, що не Семен його, а він Семена перший ударив нагаєм і що вже тоді його вхоплено за руки. Він це поминав і все оповідав далі, як їх бито та як вони втікали. І все втирав кров з розбитого носа та ще більше розмазував її по обличчю.

— Ну, добре, підіть до фельдшера — хай він подивиться, що у вас,— сказав Гордій,— а я сього діла не покину.

— Зділайте милость, Гордію Васильовичу! — низенько поклонивсь Олійниченко, виходячи з хати.

Цей випадок страшенно вразив Гордія. Бачив, що йде війна справжня і що се діло важке. Він колись не хотів війни. Але якось воно саме потроху так склалося.

Обурений, роздратований повернувся Гордій додому. Був зовсім похмурий увесь вечір. За вечерею Ганна спиталася в його:

— Що там таке знову скоїлось?

— Ат! Ну їх к чорту! — зло відмахнувсь рукою Гордій

— Мені здається, Гордію, що ти дуже вже натягаєш струни.

— Себто? — спитався Гордій, трохи здивувавшись: Ганна досі ніколи не говорила з їм про господарські справи.

— Я буваю на селі, і до мене часом ходять жінки. Я чула дуже багато поганого про Олійниченка. Кажуть, що він сам б'ється і погано поводиться з людьми.

— Цікавий я знати, як би міг поводиться Олійниченко з людьми після того, як йому розбито пику?

— Може, Олійниченко й сам цьому винен... У всякому разі, мені здається, що струни дуже вже натягнені.

— Ти радиш мені ласкавіше поводитися з такими добродіями, як оцей Головань, що з сокирою кидається на людину?

— Ні, я кажу взагалі — з усією радівською громадою.

— Це й ти набралась од Демида його думок? — глузливо промовив Гордій.

Ганна трохи почервоніла.

— Це не Демида Кириловича думка, а моя власна, хоча вона, може, й однакова з його.

— Це все нісенітниця! — гостро відмовив Гордій.— І я тільки можу дивуватися, як ти, бачачи все, що тут робиться, поняла віри Демидовим фразам.

— Знов кажу, що се моя власна думка,— промовила Ганна.— Та й через віщо ж те, що Демид Кирилович каже — фрази? Адже й він господарює, адже й він має досвід, і не така він людина, щоб кидати словами.

— О! — ба, якого оборонця знайшов Демид! — засміявся Гордій.— Можна подумати, що у вас з їм "наступательннй й оборонительный союз" проти мене.

Ганна знов почервоніла.

— Не "союз"...— почала вона.

— Але чого ж ти червонієш? — перепинив її Гордій. Йому докучила ця розмова, і він хотів хоть чим-небудь спинити Ганну. Але питання се вразило її. Вона не мала чого червоніти за свої відносини до Демида, а червоніла від зневажливого Гордієїзого тону.

— Я кажу, що не "союз"...

— Але чого ж ти червонієш? — знов перепинив її Гордій: йому подобалось не давати їй говорити.

— Я червонію того, що ти так зо мною говориш! — одмовила Ганна, і в неї на очах заблищали сльози.

— Он ба!.. Я не сподівавсь, що ти так образишся! Чим же я тебе образив? Чи не тим, що насміливсь так зневажливо зватися про Демида Кириловича, що заробив у тебе особливої ласки?

Ганна похилила голову. Ці натякання на Демида обсипали її то снігом, то жаром. Вона була чиста думками і ділами, але чула за собою ту провину, що давно не сказала Гордієві про те, що Демид її сватав. Тепер їй здалося, що в Гордієвих словах ховаються якісь натякання, її

проста щира натура не могла стерпіти такого становища. Вона підвела голову, глянула чоловікові у вічі і сказала:

— Гордію, мені не подобаються твої якісь на щось натякання.

— Але чому ж саме тобі мої слова не подобаються?

— Скажу щиро. Як я ще була дівчиною, Демид Кирилович сватав мене. Я не пішла за його. Я тобі се кажу, щоб ти, може, зовсім нехотя, не дошкуляв мене такими натяканнями, що я їх можу зрозуміти зовсім не так, як треба.

Гордій помовчав.

— А коли ж се було? — спитавсь він.

— Перед тим, як подала тобі слово.

Ось воно що! Тепер Гордій відразу зрозумів усе те, що здавалось йому дивним у Демидових учинках.

— Але чому ж ти мені досі цього не сказала? — спитався він.

— Спершу думала сказати, але мені шкода було розрізняти тебе з товаришем, з другом,— бо, може, б ви розрізнилися після цього... А потім...

— А потім? — перепитавсь глузливо Гордій.— А проте час лягати спати! Пізно, а я втомився. На добраніч! — і він устав і спокійно та недбало пішов із світлиці.

Вийшов з хати,— не міг у їй висидіти. Хотілося дихати свіжим холодним повітрям, щоб хоч трохи прохолодити розпалену голову. А

проте думав, що він спокійний. Спокійно взяв він бриля, спокійно вийшов з хати і пішов кудись навмання в поле і так само спокійно почав думати.

Річ була стара, але відразу вона ставала виразніша, пекучіша, неминучіша. Він так чи інакше мусить сьогодні рішити питання. Ось поблука і рішить.

Глянув на небо. По йому снувалися важкі хмари. Було навкруги темно. Ніщо не віщувало ясної години. Треба було дожидати дощу, грязюки. Дощ і тепер наче нависав над землею. Але Гордієві було про те байдуже.

Він міркував. Ось як склалася річ.

Колись він марив про роботу на користь народові. Колись марив про спільний шлях з цим народом. Тепер же, сьогодні, він востаннє і цілком упевнився, що в його з війна, та ще й завзята. Таким побитом його надії на в громадській діяльності розбито.

Колись він марив про щастя особисте, про життя в сім'я Він малював собі любу постать своєї ідеальної дружини. Думав про те, як житиме з нею одними думками, одними почуваннями, робитиме одну з нею роботу. Становив коханий образ на п'єдестал, молився йому. Це все були самі мрії. Щастя, що мав з Ганною, було тільки блідим одбитком того щастя, про яке він марив, та ще й було таке коротке, так швидко перемінилося на повне важке нещастя. Побачив, що таке щастя, яке собі малював, справді неможливе. Упевнився, що жити обом одними думками та почуваннями не можна. Кожна людина — це окремий самостійний світ, окреме самостійне життя, і злитися докупи два таких світа, два таких життя не можуть. Ще й надто: він не знайшов хоч би й такої-сякої гармонії, бо вони цілком різнили з Ганною... А сьогодні довідався, що навіть і ті перші хвилини щасливі були оманою. Вона ховала від його випадок з Демидом і значить мала рацію ховати. Може,

вона його, Гордія, навіть не любила тоді, а...Гордій чув, як уся кров закипала в йому від цієї думки, але казав собі:

— Стривай, ще не час, — треба спершу розміркувати.

Міркував. Доходив,— йому здавалося, цілком логічно — до одного: таким побитом і всі його надії на особисте щастя теж розбито.

Що ж йому зосталося після цього? На чому він може зіперти свою розвагу? Той, хто вірує, спирає її на надгороді на тім світі. А він?..

Глянув навкруг себе, мовби чогось шукаючи. Ішов степом. Темні купи — копиці — виринали з чорного тла. Але далі се тло робилося таке чорне, що вже нічого не можна було розібрати. Погляд ні на чому не міг зупинитися. Гордій кинув дивитись.

Але ж на чому справді може він заснувати свою розвагу, свою надію? У віщо може вірити і що зна?

Was man nicht weiss, das eben brauchte man,

Und was man weiss? Kann man nicht brauchen.

Запевне се так. Що знаємо, — те ні до чого, а чого нам треба, — того не знаємо. І знати не можемо. А коли так, то йому нема на чому заснувати і єдиної, і поганенької надійки.

Безнадійність, цілковита безнадійність! Життя — порожня темна темрява; ще гірша, ніж та темрява, що тепер оточує.

Але що з цього виходить? Що робити?

Одно тільки справді розумне: розбрататися якомога швидше з усією цією темрявою і зникнути.

Ця думка вже не вперше заходить йому до голови. Але ніколи вона так не запановувала над їм, так не пекла його, як тепер! Ніколи так добре не розумів, що більше йому нічого не зостається, опріч смерті.

Смерть! Колись його це слово лякало. Йому страшно було смерті, бо не знав нащо вона і не знав що вона і що буде після неї. Але тепер дарма! Адже й про життя він не знав ні того, що воно, ні того, що буде після його. Бачив тільки позверховні вияви того життя — так саме як бачив позверховні вияви смерті. Чим же смерть страшніша від життя?

У його заболіли ноги. Мабуть, давно ходить і, мабуть, далеко зайшов. Глянувши навкруги, не пізнав місцевості. Зробилось наче трохи видніше, і він виразно бачив, що навкруги вже ніде не було копиць. Поблизу стояло якесь дерево одиноке серед поля. Гордій підійшов і сів під їм, зіпершися на його спиною. Заплющив очі і почав думати про цікаву йому річ — про смерть...

Думання було безладне. Образи мішма йшли з думками, і абстрактні думки робились йому в уяві образами. Думав про неможливість зупинитися в житті на чому такому, що давало б хоч малу надію, і слово "неможливість" викликало в його відразу образ. Йому уявлялася ця "неможливість", він її побачив тут, серед степу. Вона була жінка, щось підхоже до тургенєвської "Природи" з "Поезій у прозі", саме з таким "металевим" голосом. Сама навіть була металева, хоча й жива. І вона гнітила, нищила його... Потім подумав про смерть, яко протилежність рухові, і знов ця "Протилежність" ставала перед їм — безкрая і непорушна, безформенна неначе, як придивляєшся, і з цілком виробленими формами, як не приглядаєшся... І знов інші думки та інші уяви, і Гордієві було се цікаво. Мов у театрі глядач, розглядав те, що перед їм було...

Як довго це тяглося, він не знав. Увесь час він сидів з заплющеними очима. Розплющив їх, як почув свіжий вітрець, що подихнув на його. Глянув і очам своїм не поняв віри. Замість темного хмарного неба — ясне осяйне блакиття. Як гаптування дороге, розкинулись по йому блискучі зорі. Місяця не було, але через те ще блискучішою, яснішою була зоряна небесна шата.

Гордій зірвався з місця. Відразу повіяло на його усією пишною таємницею сієї ночі і відразу в його заболіла душа солодким болем з надії, що починала розцвітати. І йому здалося, що тепер, серед цієї краси світової, серед цього сяєва він знайде, неминуче знайде собі відмову. Вся його намучена душа відразу стрепенулася. Стрепенулася з надії, за малим не з певності, що ці зорі, це небо дадуть йому відмову. І, підлягаючи йому самому не зрозумілому потягові, він простягї до неба руки і промовив:

— Дайте, дайте!

Але небо стояло блакитне й нерухоме, ясно й нерухомо сяли зорі.

— Боже мій! Боже мій! — застогнав Гордій. Він не вміє прохати! Треба прохати, треба благати!

І він упав навколішки. Уся його душа розкрилася і слова палкого благання зривались у його з уст.

— Господи! Якщо ти є, скажи мені це! Дай мені яку ознаку, щоб я міг знати, що ти справді єси, і щоб я міг розуміти, нащо я живу і нащо цей світ! Боже мій, господи!Скажи! Я змучився, мені все огидло, але одного твого святого слова досить буде, щоб мені відразу все відмінилося і щоб я, не жаліючи сили, віддав усього себе на служіння тобі. Боже мій! Господи святий!

Плутані вже, незв'язані одне з одним слова почали вихоплюватись у Гордія з уст, і все те були благання.

Але небо висіло вгорі непорушне і осяйне, і не було відмови.

Гордій припав до землі. Простягся зовсім по їй.

— Господи! Як прах, як черв'як останній я перед тобою!

Але я черв'яком у тебе краще хочу бути, ніж людиною без тебе, бо тільки з тобою спокій і надія! Господи! Дай!.. Дай!.. Скажи!..

Гордієве тіло здригалося на землі, а уста все щось шепотіли, щось казали. І Гордій чув, що його душа гине з несвітської туги, з несвітського прагнення — душа прагнула відмови, прагнула бога. А відмови не було, а бог не зіходив.

— Господи! Я знаю, що я — ніщо! Але й задля таких нікчемних, як я, робив ти колись чуда. Зроби його мені!

І довго ще лежав Гордій долі, дожидаючи якогось небесного з'явища, але нічого не було. Тоді мов одним порухом зірвався він одразу з землі і глянув угору.

— Боже! — скрикнув він востаннє.

Але небо сяло і висіло непорушне і мовчки, зорі блищали холодно.

І, стиснувши праву руку в кулак та піднявши її високо, Гордій скрикнув одразу:

— Ах! Так!.. Прокляті!.. Прокляте це небо, ці зорі... Все прокляте, прокляте, прокляте!.. І я проклятий...

І він, як підтятий дуб, упав додолу.

* * *

Світало... Помалу-малу опритомнював і зрозумів, що довго так лежав. Підвівсь як хворий з землі. Ще ледве сіріло, густі тумани котилися навкруги. Гордієві було холодно,

Бін увесь трусивсь. Цокочучи зубами, пішов звідти швидко. Не знав, де був і кудою саме мусить іти додому. Він подумав мить. А! Та однаково! Кудись вийду, а там уже видко буде.

Пройшовши гін з десяток, справді забачив здалека знайомий йому ярок та копи на своєму полі. Пішов швидше і незабаром дійшов до ярка. Зараз за їм був невеликий шляшок. Гордій зійшов на його. Трохи згодом перед їм замаячив маленький гайок, а під їм у тумані якісь постаті.

— Що воно? — подумав Гордій і пішов просто туди.

Постаті були — двоє коней, що паслися в хлібові; під гайком спав і пастух-парубок. Гордій повернувся, щоб іти далі — йому тепер було байдуже до цього. Але парубок, почувши ходу, відразу прокинувсь, зірвавсь на ноги і вздрів Гордія. Йому здалося, що Гордій займає його коні, і він кинувсь був до їх. Це вернуло Гордія до дійсності. Він швидко заступив парубкові дорогу і спитавсь:

— Нащо ти пасеш тут?

Парубок зупинивсь, понурився і мовчав. Він мав той покірний вигляд, який (Гордій се добре знав) буває у селянина, як він ускочить у халепу і, не маючи ще способу обрятуватись, тільки вишукуючи його в голові, удає з себе покірного. Цей вигляд обурив Гордія.

— Нащо ти на хлібові пасеш? — питавсь він далі, стискаючи кулаки. — Яке ти маєш право знищувати чужий хліб? Хто тобі дозволив тут пасти?

Парубок мовчав, бо не мав чого відмовляти. Але саме це мовчання обурювало ще більше Гордія. Він чув, як з кожним питанням у його все зростає й зростає якесь непереможне, люте бажання зробити зло цій зненависній йому людині. Чув, як сам увесь тремтів. Хотів перемогти себе, озватися спокійно і почав:

— Чом ти...

Але ту ж мить мов стуманіли Гордієві очі, якийсь огонь перебіг по всьому тілові і він, якось не замахнувшись, а рвонувши рукою, вдарив з усієї сили кулаком парубка по обличчю.

Знав, що б'є, добре се тямив, але спинити себе не міг: якась зла сила, незмірне дужча від усієї Гордієвої сили, як громовина проняла його на мить і підвела руку. Кулак упав парубкові на вухо важко — голова хильнулась набік, картуз спав, і все тіло так схитнулось, що хлопець трохи не впав. Так саме, як і Гордій, і він не сподівавсь цього ніяк. Відразу, мов прокинувшись, він упав Гордієві до ніг і скрикнув:

— Паночку, голубчику, простіть!

Але ту ж мить Гордій повернувсь і пішов геть швидко. Не встиг парубок підвестися та оханутись, а Гордій був далеко від його.

— Чи ба,— подумав парубок,— це ж він побіг, мабуть по об'їзного: буде лихо!

Парубок метнувсь до коней і за хвилину і він, і коні зникли в тумані.

А Гордій біг додому. Рука в його нила тупим болем, він забив її, б'ючи парубка. Цей біль нагадував йому про вчинок.

— Боже мій! Що це я зробив? — була перша Гордієва думка.

— Ударив! Ударив людину, як який Галушківський!

Важке почування обхопило його, чув себе страшенно винним, і ця думка гнітила його. Але зараз же схотілося збутися цієї думки, цього важкого почування, схотілося виправити себе.

— А вони як роблять? — думав він.— Гарно? А з Олійниченком що зробили? Що я їм учинив, що вони з самого першу почали поводитися зо мною як з ворогом і досі так поводяться? Не я перший почав війну, а вони. А коли війна, то нема церемоній!

— Але ж се... Невже можна було думати, що я коли-небудь се зроблю? Я, той, що...

— Ха-ха-ха! — зареготався він.— Яка нісенітниця! А чому ж би так і не робити? Чому краще простити, ніж ударити? Чи бий, чи прощай — кінець один і відмови ні на що нема — ні на те, нащо прощати, ні на те, чому не бити. Чому ж би й не бити?

А тим часом туман розірвався на сході і відразу з його вилинуло, сяючи пишною красою, золотеє сонце. Проміння вогняні, як стріли, сипнули в туман, розірвали, пошматували його, впали на поле, на гайок. Все сіре та невиразне засяло блискучими ясними фарбами; ледве чутні несміливі пташині голоси відразу стали чутнішими і до їх почало вже додаватися перше дзижчання польових комах. Теплий сонячний промінь упав на Гордія, сяйнув йому просто в вічь Гордій сердито заплющився.

— Пху, ідіотизм! — вилаяв він промінь і швидше пішов додому.

Дома вже повставали, але Гордій пройшов у хату садом, що його ніхто не бачив, і ліг спати. Заснув зараз же і спав довго — аж до обід. Після мовчазного обіду знову пішов у свою світлицю і хотів був уп'ять лягти, але згадав, що сьогодні неділя і що він має йти до Орисі.

— Нащо? — подумав він.— Щоб грати плаксиві кумедії? — Вагався який час.

А проте... Узяв бриля і вийшов з хати.

— Чому б то й не піти? — думав він, ідучи.— Чому б не піти, коли хочеться піти?

Йому справді хотілося піти, побачити Орисині очі, почути її тихий голос. Йому подобалось, як ворушились її губи тоді як вона говорила. Він зараз уявив собі їх, і йому схотілося поцілувати їх.

— Чому б і не так? — голосно сказав він.— Чому б і не скористуваться зо змоги вхопити крапельку щастя, коли ця змога є? Адже всі люде так живуть, мільйони людей. Нащо жити і до чого — кат його зна. Але коли вже існуєш на світі коли ще не прийшов час цокнути себе кулею в лоба, то візьмемо все, що життя може дати.

Щось наче ворухнулося в душі в Гордія, якийсь протест неначе, мов питання: чи чесно це? Але на те Гордій тільки зареготавсь так, як тоді вранці.

Через годину Гордій сидів з Орисею в лісі і держав її руки в своїх. Вони вже багато дечого переговорили, як зненацька Орися, нахиливши свою гарненьку голову (тим часом як Гордій любував чепурною, як виточеною, шийкою), тихо спиталася:

— А скажеш ти мені, як я в тебе спитаюся щось?

Гордій, не одриваючи очей од шиї, відмовив:

— Скажу.

— Ти казав колись, що в тебе є горе... Скажи, яке?

Гордій на хвилину зупинився.

— Сказати яке? — почав він повагом.— Як же його скажеш яке, коли воно вже не одно, а їх уже два.

Орися, не розуміючи, підвела на його свої оченята.

— Уже два? А то було одно?

— Було одно, а тепер два.

— Скажи!

— Одно скажу, а друге — ні.

— Чому?

— Так...

— Бач, який ти щирий!.. А я тобі все сказала!..

Орися знов похнюпилась і знов тонка шийка стала в Гордія перед очима.

— І нащо це намисто? Тільки ховає! — думав Гордій і його тягло впитися губами в те місце, де намисто не ховало шиї. Гордій притяг Орисю до себе ближче за руки і одмовив:

— Не сердься, моє любе!

— А ти кажи! — відмовила вона.— Тоді й не сердитимусь.

— Перше моє горе... те, що хотів би я, щоб хто любив, та нікому мене любити...

— Як нікому? Хіба в тебе нема батька-матері?

— Нема! Та й нащо батько-мати?

Нащо батько-мати, високі палати,

Коли нема серця з серцем розмовлять?

— А друге? — спиталася Орися.

— Друге?.. Другого я не скажу.

— Чому?

— Тому... тому... тому, що ти розсердишся.

— Гордієчку, ій-бо, не розсердюся — тільки скажи!

— І не проженеш мене від себе?

— Ні!

— Ну, коли так...— у Гордія перехоплювало дух, од Орисі на його мов якесь полум'я виходило, він чув, що в його туманіє в голові.— Коли так... Друге моє горе... Стривай, я скажу тобі його на вушко, щоб і ліс цього не чув.

Він прихилив її голову собі до обличчя і тихо прошепотів на вухо:

— Друге моє горе те, що люблю я дівчину, та не моя вона буде!

— Хто ж та дівчина? — спиталася Орися тихо-тихо.

— Ти!

Орисі відразу спинило дихання. Вона сиділа без слова, вся бліда. А Гордій, зовсім уже сп'янілий з того почування, що воно його обхопило, шепотів:

— Що ж?.. Мені більше сюди не приходити?

— Чому? — прошепотіла Орися.

— Тому, що я тебе люблю, а ти любиш іншого.

Сльози закапали в Орисі з очей. Тихо стало, тільки чути було, як шелестіло вгорі листя та якась пташка цвіріньокала. Відразу Орися вся стрепенулась і скрикнула:

— Так ні ж! Не люблю я його більш, не люблю! Нащо він кинув мене?

— Не любиш?

— Ні.

Ту ж мить Гордієві руки обхопили Орисю за стан, притягли її до його на груди. Гордій глянув у заплакані очі Орисині і закрив їх поцілунком. Тоді він припав своїми палкими губами до її тремтячих губ.

— Мила моя! Серце моє! Ясочко моя! Сонечко моє!

Кохані слова мішалися з поцілунками і туманили обох так само, як і поцілунки...

А вгорі над їми спліталися зелені віти, і листя тихо шуміло; сонячний промінь іноді пробігав крізь його, край неба блакитного видко було... Орисині руки обнімали Гордія за шию, її уста шукали його уст..

XIII

Минуло два місяці. Клопоту й турботи за ці два місяці було багато. Гордій зовсім посварився з радівською громадою. Щобожого дня зчинялася якась історія.

Гордій позивав Голованя з синами за те, що рубали вони ліс, а Олійниченко та об'їзний, що їх побито. Але ж свідків, що бачили б, як бито, не було — на суді виявилось тільки те, що обвинувачені не давали сокири. Суд одкинув Олійниченків та об'їзного позов, а за ліс присудив до тюрми і синів, і батька, що сидів уже там за те ж. Засуджені пожалілись на присуд, а через три дні після суду Гордія збуджено вночі грюкотом у двері та криком:

— Пожежа!

Гордій нашвидкуруч одягся й вибіг. Економічні комори, що були на другій половині двору, палали. Вогонь обхопив усю велику комору і перекинувсь уже на меншу. Вогняні язики високо знімались угору в темному повітрі. Народ метушивсь коло будівлі, але тільки кричав, а нічого ще не робив. Гордій кинувсь туди:

— Пожарку! Швидше! Запрягайте коні!

Кілька чоловік побігло запрягати пожарку. Поки вони добігли, поки притягли пожарку, поки привезено води — всі чотири комори були в полум'ї. Можна було боятися, що вогонь перекинеться на економічні

хати і на Гордіїв будинок. Гордій звелів кільком чоловікам позлазити на хати і гасити іскри, а сам почав порядкувати коло комор. Але тут робити не було вже чого. Вогонь обхопив усе, і однією пожаркою можна було тільки гратися. А надто що всі наймити якось надзвичайно ліниво та неохоче бралися до діла. З Радівки не прибіг ніхто, і навіть волость не висилала своєї пожарки. Гордій бачив, що комор не оборониш, і силкувався тільки не пускати вогню на хати та на будинок. Він звелів половині всіх людей лізти до тих, що вже були на хатах, і поливати їх, не перестаючи. За годину від комор зостався самий жар. Тоді тільки приїхала пожарка з Радівки, але коло неї було всього двоє людей. Вони заходились укупі з Гордієвими наймитами заливати недогарки, і ця робота тяглася аж до світу. Тільки вже як зовсім розвиднилось, Гордій, поставивши варту, пішов одпочити. Але заснути не міг — через лад уже велике вражіння було від усього того, що він зараз бачив. Пригадував собі все, що сталося, і зло більше та більше обнімало його. Йому жалко було не грошей, хоча шкоди було на кільки тисяч рублів. Думав про інше. З уривкових розмов проміж своїми наймитами він цілком упевнився (перш тільки догадувавсь про це), що його підпалено. Певне хтось із радівців, бо ніхто інший не мав з їм суперечки. Не дурно ж із Радівки, що була за яких двісті ступнів од панська го двору, не прибіг ніхто на поміч, а пожарка приїхала на сміх на кінець. Гордій певний був, що вся радівська громада спочувала не йому, а тому, хто підпалив. І в його в грудях, уставало зло на радівців.

— Що я їм зробив? — думав він.— Я приїхав сюди з найщирішими замірами, але мене відразу зустріто як ворога. Мені довелося воюватися, хоч я й не хотів. Та навіть і воюючись,— чи не на своєму боці мав я правду? Я обороняв своє право, а вони ламали його. В якій моралі написано, що обороняти своє право не можна? Які дурні всі ці так звані народники, що розпинаються за народ, пишуть про його жалібні оповідання та повісті! Багато жалю! Прийшли б вони та глянули сюди! Глянули б на цю війну, що всяку правду ламає!.. Ні, далі так не може зоставатися. Треба чимсь скінчити.

Почав думати, чим і як він міг скінчити. Він обрахував усе добре. Могло бути тільки три способи: або облишити все, продати землю і їхати відціля геть; або почати самому згоду з громадою; або нарешті примусити її поважати чуже право.

Щодо першого, то Гордій нічого не мав проти його. Він радий був би облишити увесь цей клопіт, збутись усієї цієї гризні. Але ж се зробити було не так легко. Маєтність була в заставі, і грошові справи Гордієві не були в особливо доброму становищу. Треба було пошукати путящого, щедрого покупця, щоб продаж був на користь Гордієві. А такі покупці (та й взагалі покупці) не часто стріваються. Таким побитом цей вихід міг бути не тепер, а хіба колись.

Щодо другого — піти на згоду з громадою, то проти його повставала вся гордість Гордієва. Не він кривдив,— його кривджено. І він ще мав би кланятися? Він одкидав геть сей спосіб.

Зоставався третій. Але як може одна людина сама примусити цілу громаду не чіпати її? Закон? Суд? Гордій удавав до закону, позивав. Суди карали винних, та від цього було тільки те, що радівці дихали на Гордія все важчим та важчим духом. Гордій міг боротися проти окремих людей, але нічого не міг поробити з усім гуртом, що йшов проти його: цьому гуртові досить було, нічого не роблячи самому, використув тільки те, що окремі люде робили, щоб цілком переважувати Гордія. Видима річ була, що тут Гордій звичайним способом не міг нічого поробити.

Але ж і так зоставатися — далі вже нікуди. Сьогодні палено йому комори, а завтра й його самого спалять. Так чи інак, а треба було вчинити щось сміливе, щось дуже, щоб примусити відразу, за одним замахом усіх утихомиритись. Але що? Такою річчю (Гордій, звісно, думав про борню на законному грунті) міг би бути тільки виграний позов проти всієї громади. Але ж усієї громади він не може позивати за ті шкоди, що йому роблено, бо хоча Гордій був певний, що мало не вся громада складалася з охочих до шкодіння людей, але ж се вони, окремі люди, їх робили, а не громада. Що ж робити?

Втомлена голова не могла нічого вигадати. Сон починав змагати Гордія. Заснув і проспав довго. Уставши, пішов на пожарину. Там тепер самі головешки чорніли. Але була й новина. Олійниченко знайшов біля великої комори, що перша зайнялася, сірники, розсипані в кущах, що росли за коморою. Гордій обглядів місце. Вогонь обсмалив кущі, але не спалив. Кільки сірників лежало долі, і видко було слід од чобота. Олійниченко казав, що треба оповістити про се урядника, але Гордій зовсім не бажав безрезультатного клопоту. Сказав, що це дурниця, і звелів тільки забрати звідти сірники. Але сам тепер уже зовсім упевнився, що це підпалено.

Він вернувсь у хату. Еге! Тепер, після цієї пожежі ще не можливіше було продати маєтність, бо самі комори з тим, що в їх було, коштували не менш як сім тисяч. Гордієві схотілося подивитися про це в записах. Він почав копатися в своїй шафі, шукаючи рахунків. Рахунків не знайшов, але знайшов щось інше, що дуже зацікавило його. Це була судова справа з радівською громадою про луку. Гордій сів і почав переглядати її. Справа була цілком скінчена. Суд присудив економії луку і гроші з радівців — більш як три тисячі рублів за те, що вони володіли тією лукою. Узято навіть було "исполнительного листа". Досить було віддати його кому треба, щоб діло довести до краю.

Так! Цим можна скрутити громаду, показати їй, що Гордій має силу і може примусити поважати його право. Правда, з боку юридичного економія була не права, бо радівці володіли лукою більш як десять років. Але, в усякому разі, не з боку морального. Ця лука мусила бути Гордієвою, і коли він десять років міг одняти її у радівців, то через віщо не може він одняти її після десятьох років, одняти в того, хто пограбував його. Запевне, з боку морального, цей позов не був чимсь неможливим. Юридичний же бік Галушківський зумів так гарно по-своєму впорядкувати, що суд присудив те, чого Галушківський бажав. Не Гордій сам починає цю справу. Він тільки візьме те, що вже тепер і юридично його. Власне, йому не треба ні тієї луки, ні тих грошей. Просто це буде радівцям наука. Він помилився, що спинив тоді справу. Вони подумали, що в руках у його нема сили і що їм можна робити з

економією, що схочуть. Час їм показати, що помиляються. Може, тоді й згоді легше буде статися.

І того ж таки дня Гордій з усіма документами поїхав у місто і, вернувшися, дожидав тільки кінця. Але поки той кінець прийшов, скоїлася ще одна подія така, що її ні Гордій, ні Ганна не сподівалися, хоча Гордій і міг би сподіватися.

Після тієї неділі в пасіці, що про неї вже казано, Гордій та Орися бачилися часто, здебільшого в свято або в неділю. Не можна сказати, щоб Орисі легко було все це робити: за нею доглядалася мати, а ще гірш — десятки жіночих очей. Але Орися кохала Гордія, і цього було досить, щоб вона досягала свого. Гордієві ж труднацій було мало: він давно жив з Ганною так, що вона не знала, що він робить, а йому було байдуже до неї. Йому легко було зробити, щоб вона й не думала догадуватися про те, що робиться.

Далеко важче було сховатися взагалі від людей. А од їх сховатися було треба. Уже через те треба, що Орися не знала, що він жонатий: а якби люди довідались про їх кохання, то виявилось би й це. А тоді...

Гордій і сам добре не знав, як це склалося, що Орися вважала його за парубка. Спершу він не хотів казати, хто він і відкіля, тим і не справляв Орисиної помилки, що мала його за якого писаря з контори. Вона якось допитувалася його, чи з Радівки він, чи ні. Гордій, боячись, щоб перша його брехня про те, що він з писарчат, не виявилась, сказав, що ні, а що він з другої, не відомої Орисі, слободи. Далі, як уже зробилося все, Гордій не міг, не мав сили сказати правду. Що з цього всього буде, Гордій не знав. Але вертатися назад було нікуди. І Гордій, не маючи відповіді на питання: що буде? — зважився дожидати подій і жити, поки живеться, так, як живеться. А надто Гордій дивився на те, що Орися зробилася йому жінкою, як на більш-менш звичайну річ, як на вінець коханню, і перші часи раював. Але Орися мучилася багато. Вона знала, що дівчата з парубками так не люблять, і це її гнітило, топтало її на власні очі в багно; але її кохання з Гордієм було таке палке, так

туманило голову спершу, що дівчина й сама не помітила, як се сталося, що вона все вддала Гордієві. А потім, як ці перші хвилини минулися, питання, що буде далі? — почало її мучити. Вона одного разу спитал про це в Гордія. Але він одмовив:

— Будем кохатись, кохатись, кохатись! — і затулив рота поцілунками. Вона ще спробувала спитатись — знов те ж. Це її стурбувало, та все ж була певна, що Гордій таки її свататиме.

Так тяглося з місяць. Там трохи одмінилося.

Орися побачила, що Гордій мов не той став. Він навіть двічі не прийшов, а казав, що прийде. Потім виправлявсь, що йому було ніколи, не можна було. Але вже був якийсь не такий ласкавий, мов йому Орися надокучила. Орися це помітила і одного разу сказала йому це, ще й заплакала. Гордій спершу розсердився: він ходить сюди до любої розмови, а не до рюмсів! Потім йому шкода стало Орисі, він почав її розважати, і вони помирились. Але трохи згодом Гордій знов не прийшов обіцяного дня і навіть уряд ще й другого. Орися багато плакала, та не виявляла Гордієві своїх сліз, боялася. Та несила була й терпіти далі. Вона знову спиталася в Гордія про те, чом він досі нічого не каже, що має на думці. Гордій насупився:

— Я вже тобі сказав: я нікуди не втечу і ходитиму до тебе.

— Та й тільки?

— А чого ж тобі ще?

Орися зблідла, але очі в неї так і занялися. Вона не сподівалася такої образи. Вона розуміла тільки одно кохання — те, що кінчається весіллям. Вона вірила Гордієві і певна була, що іншого кінця й тут не буде. А тепер!..

— Так ти й не свататимеш мене? — спиталась вона гостро, але тремтячим голосом.

— Що це тобі заманулося про це говорити? — спробував одвилятися Гордій, але Орися зараз же спинила його:

— Як то — заманулося? — скринула вона, вихопившись з його з рук та зірвавшись на ноги. — Хіба я про що кажу? Хіба ти не повинен мене сватати? Хіба ти... хіба тобі... хіба можна...

Сльози підступили їй до горла і не дали доказати. Вона заридала. Гордій насупився знов.

— Я бачу, що ти сьогодні якась чудна, — промовив він наче недбало. — Заспокойся! Поговоримо про се іншим часом. А поки — прощавай!

Хотів притягти її до себе, щоб поцілувати, але вона відштовхнула його геть. Він промовив:

— Ну, як хочеш! — і пішов з пасіки.

Орися чула, як він ішов і як нарешті його не чуть стало, але вона його не зупиняла. Вона ридала тяжко, гірко...

* * *

Плакала, аж поки виплакала всі сльози, а полегкості не знайшла. Згадала тоді, що мати звеліла їй зайти в Радівку — взяти в крамниці заполочі. Треба було йти, і вона пішла. Ідучи, вмилася з річки і змила свої сльози. Прийшла в Радівку швидко, зайшла в крамницю, купила, що треба, повернулась, щоб вийти, і відразу зупинилась. На другій перії, трохи навскоси від крамниці був панський будинок. Двором коло його йшов — Орися відразу пізнала — Гордій. Він зійшов на рундук і увійшов у

будинок. Хіба це контора? — подумала Орися і спиталася про це у жида-крамаря.

— Ну, яка там контора,— відмовив той,— то панська хата,— ото ж і пан пішов.

— Який пан? — спиталася Орися.— Отой панич?

— Ну-да, гарним дівчатам усе паничі сняться,— відмовив жид, сміючись.— Коли ж то не панич, а пан.

— Як то пан? — ледве вимовила Орися, чуючи, що в неї ноги трусяться.

— Ну,— як пан? А так пан, що він тут пан, у цій економії. Якби він був панич, то він був би панич, а то він має жінку й дитинку, ну, то він пан.

Світ обертом пішов Орисі. Вона ледве могла встояти, але перемогла себе...

Не помітила, як перебігла Радівку, але вийшовши з неї, почула, що в неї нема сили далі йти. Сіла під вербою, що росла за селом над невеличким струмочком.

Не розуміла спершу, що саме зробилося. Тільки чула, що зробилося щось велике й страшне. Так, мовби все завалилось. Але дедалі вона потроху починала розуміти своє становище. Зрозуміла, що той, кому вона так без краю вірила і все віддала,— одурив її. Тільки грався з нею, бо в його є "жінка й дитинка". "Жінка й дитинка" — ці слова, мов грім з неба, вдарили її, і вона й тепер усе їх чула, вони й тепер дзвеніли їй у вухах.

Так ось як: все, що було, це омана. Всі його поцілунки та впевнення — се дуріння, брехня. Йому все це було так, як і не було, але їй!..

А може, всього цього й справді не було? Орися до пуття н знала, чи було воно, чи не було. Силкувалася згадати, але думки, образи тільки плуталися в голові. Може, це сон був?

А, ні, не сон! Було! Було, бо вона, Орися, вже не та! Ой, боже ж! Боже! Боже!

Так це була брехня? І як він цілував — се брехня? І як казав, що вона йому рідніша над усе на світі, що вона ясочка, сонечко,— то се була брехня? І як він дивився їй у вічі своїми зорями-очима, то се теж була брехня? Ні, ні, вона цьому поняти віри не може, це якась помилка, це не те! Це жид помилився. Може він не пізнав Гордія, а може, Гордій чого до пана прийшов. Треба впевнитися, треба довідатися! Та як? У людей розпитатися? Ні, люди збрешуть, або помиляться, або догадаються. Треба самій, самій!

Схопилася з місця і кинулася назад, у Радівку. Перебігла край слободи і опинилася перед Гордієвим будинком. Незважаючи нітрохи на людей, що ходили в дворі, кинулась на рундук і вбігла в хату. Перше, що зустрілось їй — була Ганна з дитиною на руках. Дівчина зупинилася на мить, а далі, вхопивши тремтячою рукою Ганну за руку, вона благаючи промовила:

— Скажіть, скажіть: ви йому жінка? Це його дитина?

Страшенно здивована Ганна тільки дивилася на дівчину.

— Ганно! — промовив Гордій, виходячи з другої хати, і зупинивсь: укупі з Ганною була Орися. Вона теж уздріла його і кинулась до його.

— Так ти мене одурив? Се твоя жінка? Жінка й дитинка?

Дівчина ще раз глянула на злякану Ганну, на скам'янілого Гордія і зрозуміла, що помилки не було.

— А-а! — якось несамовито, гостро скрикнула вона і прожогом кинулась геть з дверей, перебігла двір, слободу і побігла геть у поле...

Тієї ж хвилини, як Орися вибігла з хати, вийшов з неї й Гордій. Ганна безсило схилилась на канапу. Все зрозуміла, але вона цього не сподівалася. Правда, їй давно вже тяжко було жити. Але це!..

Дитина заплакала в неї на руках. Ганна встала і понесла її в свою світлицю. Без думки про те, що робити, положила її на ліжечко, приспала. Дитина тихо заснула, а Ганна зосталася над нею непорушна. Силкувалася подужати себе. Хотіла бути спокійною, бо так багато треба було рішити питань, а проміж їми одно — таке, що від його залежало тепер усе її життя.

Хотіла сама собі вияснити своє становище. Почала зга-Дувати минуле, збираючи факти, роблячи виводи.

Еге, вона давно нещаслива. Чому? Адже як вона йшла за Гордія, то любила його і він її любив. Чому ж так сталося?

У їх давно нелад. Вона добре сама знає свої вади, але знає також і те, що Гордій не дбав про згоду, а навпаки, за останній час видимо відрізнявсь од неї. Вона це бачила і навіть ніби розуміла, що мусить щось зробитися таке, що якось дасть вийти з цього важкого становища. Але такого не сподівалася!

Нащо він її так образив? Коли всякі почування у його в серці до неї вже вмерли, коли він міг знаходити щастя тільки з іншою,— чому він не сказав цього просто? Вона того ж дня поїхала б відціль, і діло зробилося б просто, щиро, найголовніше — щиро, без сієї плутанини з брехні, серед якої опинились тепер усі троє: і Гордій, і вона, і та бідолашна дівчина. Гана згадала собі Орисю, і їй зробилося шкода дівчини. Її обличчя, її слова, її скрик — усе доводило виразно, що її тяжко одурено. І хто ж одурив? Гордій!

До дівчини почувала жаль, але до Гордія зовсім інше. Думки її про те, що Гордій буде героєм, не справдилися — се знала вже давно, вже й звикла до того, що Гордій не герой, а проста людина. Але тепер!.. Тепер вона довідалась про таке, що відразу скидало його з усякого п'єдесталу, і Гордій навіч їй падав... А обурене почування вимагало задовольнення. Вона знає добре, що тут їй більше нема місця. Вона сьогодні ж скаже йому про це і, як тільки можна буде, швидко поїде до матері.

Устала, щоб знайти його і сказати йому. Дожидатися не могла — їй здавалося, що тут помости печуть їй ноги. Вийшла в другу світлицю, обійшла увесь будинок,— Гордія не було. Почала дожидатися, але він не приходив, Ганна побачила у вікно в дворі наймита і спиталася про Гордія. Наймит сказав, що Гордій поїхав на поле.

Він вернувся зовсім уночі, і Ганна навіть не бачила його... А тим часом Орися, вибігши з Радівки, як божевільна бігла шляхом, не дивлячись ні на кого, не розуміючи нічого. Двоє-троє людей перестріло її на дорозі, але вона того й не помітила. Бігла так, поки втомилась, а тоді пішла. Прийшла додому страшно стомленою, віддала матері заполоч, а сама полізла на піч.

— Чого ти? — спиталася мати.

— Холодно...

— Оце — влітку! Та ти, мабуть, хвора?

— Пропасниця...

— Ну, вкрийся ж гарненько рядном та полеж,— сказала мати і пішла з хати.

Увесь час, поки мати поралась коло корови та коло овець, Орися висиділа на печі. Там було душно, але вона того не помічала і трусилася, мовби лежала взимку на кризі.

Прийшов батько, посідали вечеряти. Орися не сіла і з печі не злізла. Її мучило те, що до неї говорять, що її питаються. Дожидалася, поки всі поснуть. Нарешті діждалася. Батько йде лягати надворі, мати, упоравшись, лягає на полу. В хаті робилося темно і тихо.

Вона й досі трусилася, зуби цокотіли в неї. В голові стояло тільки одно, все одно: "жінка й дитинка". Ці два слова вбили її. Що вона тепер?

Чи думала ж вона? Чи гадала ж? Певна була, що він казав правду, звучи себе парубком. Певна була, що її свататиме. Хіба ж могло інакше бути?

Але сталося інакше. Тепер вона вже певна. О, тепер вона вже йому не пойме віри, хай там що хоче каже! А він так гарно вміє казати, і так у його зоріють очі, як він каже! Але нащо він це каже і нащо тепер їй ті очі зоріють? Вони вже не зоріють, уже печуть її, пекельним огнем печуть! Та й хіба це його очі? Це не його — он!.. он!.. Це не Гордій! це той!... Це пекло...

Орися несамовито скрикнула. Мати заворушилась уві сні. Але звикши, наробившися, цупко спати, не прокинулася. Скрик мов зовсім розвіяв примари Орисині. Пекельні очі зникли. Знову трусилася з холоду.

Але що ж буде? Що буде? Не знала... Але буде щось страшне! Страшне!.. Боже мій!..

А Андрій? Він їй одразу згадавсь. Він же має прийти, він же сказав, що прийде, що прийде, що свататиме її. Її? Тепер?..

Але що ж їй робити, як він прийде? Що їй казати йому? Ну, нехай вона не вийде до його, але ж він прийде в хату, він до неї говоритиме. Що тоді?

А коли він прийде? Мабуть, скоро, незабаром. Вона мов бачила усе наперед, як воно буде. Ось іде. Йому треба йти через їх слободу. Схоче побачитися з нею. Виглядає, чи не стріне де. Та вона сховається від його добре — аж у куток на піч. Він іде додому. Але завтра неділя. Убравсь гарно і йде з Радівки. Вона бачить — уже вулицею йде. На йому нова чумарка, пояс червоний. Вона була надворі. Побачила його і біжить у хату. Іде він до хати.

Боже мій! Що вона йому казатиме? Вона — повія! Як вона може глянути йому в вічі! Ні, краще смерть, ніж дивитися йому в вічі! А, боже мій, боже мій! Де б його сховатися, де б його сховатися? На піч, у куток, у куток — аж у самий куток. Отут уже він її не знайде! Але він уже в хаті. Про неї питається. Та її не побаче. А нащо ж він каже, що дожидатиме, поки вона вернеться? Це буде довго. А що як він зазирне на піч та побачить її? Ні, треба відціль утекти. Ось мати вийшла кудись. А він з батьком. Обидва не дивляться сюди. Вона починає тихо злазити з печі — тихо, так тихо, щоб ніхто не почув. Що це на полу наче хтось спить? День, а спить.

Обережно, щоб не збудити ту людину, що спить, злазить з полу. Не зводить очей з Андрія та з батька, затаївши духа, ледве ступає, йдучи до дверей. Але ту ж мить Андрій повертається до неї. Вона скрикує і прожогом кидається з хати. Вибіга в двір, перестрибує через тин, біжить садком. Чує — хтось наздоганя її. Озирається — Андрій. Вона скрикує несамовито, страшно і кидається бігти з усієї сили. Ще трохи — вона вже коло річки. Далі ж куди? Краще в річку, ніж до його! І вона кидається в воду.

— Господи! Що це я? Втопаю? — промайнуло Орисі в голові, але ту ж мить вода залива їй рота. Орися силкується її проковтнути, задихається і через мить уже нічого не розуміє й не почуває.

* * *

Другого дня Гордій зараз же зранку поїхав на роботу на поле. Ганна знову його не бачила. Він приїхав на обід. Ганна вийшла до обіду, сподіваючися тут його зустріти. Він і справді прийшов — трохи блідий, але спокійний. Сів мовчки на своє місце. Куховарка, подаючи борщ, сказала:

— А в нас нещастя... дівчина втопилася.

Гордій увесь здригнувсь.

— Що ви кажете? — перепитався він.

— Дівчина, кажу, втопилася в Костівці, Карпенкова Грицькова, Орина. Уночі батько бачить, щось біле садком побігло до річки. Він туди. Добіга, а вона в воду...

Куховарка ще щось казала, але ніхто її вже не слухав. Все, що хотіла казати Ганна, все те здалося їй таким нікчемним і таким недоречним тепер, як вона глянула на скривлене з муки Гордієве обличчя. Вона зрозуміла відразу, яка страшна вага впала йому на душу, і її власне горе поблідло перед цим горем.

— Гордію...— промовила вона, доторкуючись йому до руки, як куховарка вийшла з хати.— Гордію, любий...

— А! Ну його!..— скрикнув Гордій і, зірвавшися з місця вибіг з хати.

Того ж вечора Андрій Кодоленко вернувся додому.

XIV

В неділю після обід мало не вся радівська громада зібралась коло волості. Були якісь справи, що треба було громаді їх залагодити, але не вони зібрали стільки людей, а звістка про те, що пан Раденко подав кудись "бомагу", щоб таки одібрати у радівців луку ще й виправити за неї гроші. Треба було порадитися — що робити. Поки вийде з волості староста, люди стояли чи сиділи на рундукові, на колодках, що лежали коло волості або й просто на землі. Вони порозбивались на купки" і кожна купка розмовляла про своє. Але здебільшого говорено про погану новину та про економію.

— Ну, не обороняй! — скрикнув у одній купці якийсь нестарий ще дядько на другого.— Може, він тебе й не бив, а Павленкового парубка хіба ні?

Розмова була про Гордія. Павленків парубок був той, що його справді вдарив Гордій.

— Та всі вони одного заводу.

— Ні, сказати, сам пан досі не бивсь...

— Так зате Олійниченко та об'їзні назнущались.

— А б'ються ж прокляті!

— Чуєте ж, мене, — казав якийсь уже старенький дідок,— як луснув нагаєм по спині, так сорочка й прикипіла. Прийшов додому,— не скину. Оддирай, жінко! Жінка оддира, а я сичу!

Дехто засміявсь, а один запитав:

— Та за що се так він пригостив тебе?

— Та-таки за лозу. Пішов я вирізати на болотищі лози на саж. Де ж його візьмеш лози? А вона ж у їх там гниє і гнитиме, поки й світа — хіба її економія коли рубала? Вже Галушківський був лютий, а й той нічого не казав за лозу.

— Чортові ненажери, усе пожерли б!

— Ге! Панські очі завидющі, а руки загребущі.

— Панської та попівської кишені нічим не сповниш.

— Ну, вас, діду Корнію, хоч за лозу,— озвавсь той дядько, що казав спершу, щоб не обороняли Гордія,— а в мене защо гроші ляснули?

— А защо, Грицьку? — спитався дід Корній.

— Порядились ми в окономію камінь бити,— почав Грицько. — Од сажня — два рублі. Ну, б'ємо та й б'ємо. Коли приходить Олійниченко.— А що ви, хлопці, каміння не приставляєте? — Як — не приставляємо? Куди? — Та в окономію. — Тю на тебе! Хіба ми ставали з приставкою? — Авжеж, з приставкою. Глядіть же! — Сказав та й пішов. Ну, ми думаємо, це він пошуткував. Б'ємо ми знов. Прийшла субота, треба нам по гроші йти. Приходимо. Давайте гроші! — Скільки сажень набили? — П'ять.— А приставили? — Нас наймано без приставки.— Ні, вас наймано з приставкою!..— Змагалися, змагалися, та нічого не пособилося: дали за п'ять сажень тільки сім з половиною рублів. А ми — хоч і заприсягтись зараз! — без приставки ставали!

— Та хіба не знаємо? Це по піврубля од сажня положив собі в калитку, та й край. Хіба це першина!

— Авжеж і дурять!

— Ось слухайте: пішов я...

— Та ні! — перепинив високий поважний чоловік під літами вже, сивий,— той, що на його Грицько казав, щоб не обороняв пана.— Воно це правда, що погано окономія робить. А сказати й так: є і в нас такі людці, що... Ну, чого його лізти в панський ліс?

— Коли свого нема, діду Степане?

— Чужого не руш, хоч і свого нема! — одмовив дід Степан.— Або чого в шкоду лізти?

— Та хіба ж його хочеш? Як сама товарина вскоче.

— Коли вскоче, а коли й навмисне.

— Та воно, звісно... Та де ж його й пасти?

— Ех, люди добрі! — похитав головою дід Степан.— Неправдою не здобрієш.

— Іменно дід Степан правду каже, що неправдою це здобрієш! — озвався невисокий, але ситенький собі чоловічок у гарній чумарці. На животі в його теліпався ланцюжок од годинника. На голові був новенький картуз, а з-під його визирало хитре обличчя з швидкими очима. Він якось несподівано вирнув з-проміж громади і оце тепер забалакав.— Іменно — свята правда! Потому що хто ж їм винуватий, єжелі вони сами лєзуть безпрося?

— Ну, ти мовчи! — забалакав до його суворо дід Степан.

— А почему б я должен був мовчать? — задерикувато спитався той.

— Того, що якби менш було таких, як ти, то, може, не так треба було б нашому брату і в шкоду лізти.

— А я чим причиною?

— Тим, що людей дуриш! Мало ти вже наділів покупив у добрих людей?

Громада зацікавлена прислухалась до спірки. В купках покидали балакати і підійшли до діда Степана. Його всі знали, що він кожному в вічі правду каже,— тим і зацікавлювалися його спіркою з сільським глитаєм: самі вони цього добродія лаяли тільки поза очі. Почувши докір про землю, добродій "при часах" сердито пирхнув.

— Разві я винуват, що лежобоки продають!

— Та вже ж!..— Де ж таки видано, щоб Артемко Гугняй був винен!

— Я тобі не Артемчо і не Гугняй! Я тобі Артьом Яковлевич Семьоненков! — скрикнув той, почервонівши з серця.

— Та вже ж: є такі дурні, що й так тебе звуть! — спокійно відказав дід Степан. — А я так тебе зватиму, як тебе звано тоді, як ти панським попихачем був. Бо ти не думай, що як завів бакалію та шинок та п'яних людей дуриш, то вже й покращав. Хіба не знають люди, що ти з Олійниченком накладаєш?

— Як ти можеш такоє виражать? У нас свої дєла, кумерчецькі! — одмовив Семененко.

— Кажи кому іншому — я не маненький! Ото ж твоя й кумерція, що окономія грошей наймитам не дає, а до тебе квитки дає.

— А мені какоє дєло до економії? Коли вам квитки не наравлються, то не беріть.

— Еге, не беріть! — озвався хтось із сміліших.— Як чоловік з того живе, а грошей не дають. На,— кажуть,— квиток і набери у Семененка чого тобі треба, а ми, як будуть гроші, Семененкові заплатимо.

Поневолі чоловік іде та й бере.

— Ну, та не дурно ж твої гроші пропадають! — виправлявсь Семененко.

— Вже ж не дурно, та тільки ти на квиток даєш так, що стоїть руб, то за його півтора береш — от тобі й бариш. Та й Олійниченкові бариш, бо ти йому за те з рубля платиш, щоб він не гроші, а квитки давав.

Цьому була правда. Такий порядок був за Галушківського, а за Гордія зник був, поки Гордій сам видавав гроші наймитам. Але з того часу, як він усе більше та більш одбивавсь од набридлого йому господарства і віддав виплату наймитам до рук конторникові,— цей порядок знову запанував, хоч Гордій про се й не знав. Семененко тепер не міг нічого на те сказати і тільки огризнувсь:

— Не вигодно — не бери!

— Знаємо ще й те,— не покидав свого дід Степан,— як ти взяв скуп з економії.

— Откуда ж би то ти знав?

— А знаю! Люди хотіли в окономії брати землю, та не давали стільки, скільки окономія хотіла. А тебе Олійниченко підпрохав, а ти прийшов та начебто взяв ту землю. А ми повірили та й заплатили дорого, щоб у тебе переняти. Хіба не правда?

— Мало чого люди не накажуть! Хотів узять, бо думав, що вигода буде, а як ви дорожче дали, то й беріть! — промовив

Семененко і, одвернувшись, пішов геть.

— Добре! — загомоніли люди.— Оце так вичитав! Спасибі дідові Степанові!

Тим часом вийшов староста з писарем. Люди повставали,— починалася громадська рада.

Писар, відомий уже нам Іван Іванович Попов, заходився вичитувати щось із паперів, та люди мало те слухали, маючи все одну думку. Як писар, повичитувавши своє, завернувсь і пішов у волость, громада зупинила старосту.

— Стривайте, дядьку Герасиме.— А що ж про луку?

— Та що ж про луку?

— Та що там чуть?

— Та хто його зна, що воно чуть...— одмовив староста, скидаючи шапку та чухаючи потилицю.

— Кажуть, подав пан бомагу?

— Та кажуть...

— Та хто ж казав?

— Та я од людей чув...

Громада не знала, що робити. Справді, офіціально нічого не було відомо, а поголоску про луку пустив Олійниченко, маючи своє на думці.

— Кажуть,— почав Грицько,— що щось приїде, одбере в нас луку і гроші за те, що косили її. А якщо не дамо грошей, так цінуватиме.

— Оввa! Підожде!

— Де таки видано, щоб усю громаду цінувати!

— Авжеж — ні!

— Такого й закону нема!

— Нєт, єсть! — озвався, як Пилип з конопель, Семененко.

— А ти хіба знаєш?

Пішли до писаря. Писар довго морочився, вишукуючи, що треба, та гримаючи на мужиків за те, що не дають йому робити діла, але таки знайшов десь, що є такий закон.

— А що?! — спитався Семененко.

— Так то ж тоді, як громада справді винна, а не тепер.

— За свою землю та ще й будемо платити.

— Та вона ж наша з діда й прадіда!

— Дозвольте, люди добрі, мені слово сказати! — озвався чийсь голос.

Молодий парубок, скинувши шапку, виступив з громади. Хто знав його перш, тому важко було б пізнати в йому Андрія — так одмінився він — постарівсь і змарнів. Глибока зморшка лягла між бровами, але очі тепер мов палали.

Люди озирнулися на його. Хоча парубки й не можуть мішатися до громадських справ, але Андріїв батько був хворий і в громаду не виходив,— тим Андрій міг тут бути.

— Кажи! — озвався хтось.

— Ще аж ту весну,— почав Андрій, втупивши очі в землю,— був я у Гайденка.

— Це в того, що в Костівці?

— Еге! І говорив я з їм про цю землю. Він мені казав, що це суд неправий.

— Авжеж ні!

— Казав, що на землю є десятилітня давність. Оце коли хто проволодів землею десять год як хазяїн, і ніхто до його не чіпавсь і землі тієї не однімав, то вже й не одніме, хоч би земля й не його була.

— Он ба! А це ж земля наша, з діда й з прадіда!

— Ач, який мудрий! — скрикнув Семененко.— Які закони познаходив! Де ти їх вичитав? Чого ти бунтуєш громаду? Хіба можна проти начальства йти!

— Проти начальства я не йду, бо ще й начальства ніякого нема,— відмовив Андрій, і очі йому блиснули,— а тобі панський полигачу, кажу: не в'язни не в своє діло, коли хочеш, щоб до тебе були добрі! Коли ти одкинувсь од цього діла з самого спершу, то чого ж тепер в'язнеш?

— Їщо би я чужую землю трогав!

— Ну, то й не в'язни, коли не хочеш гіршого!

— Ба! Він ще й нахваляється! Та я тебе в суд! Та я!..

— Та цить, Артеме,— озвався дід Степан,— бо він правду каже. Дай і людям казати! Кажи, Анрію!

— Ну, попадьошся ти до мене кагдась! — просичав Семененко, ховаючись за людьми.

— Так я й дізнавався, як це діло вийшло,— почав знову Андрій,— так каже Гайденко, що ніяк не зна, а що тільки не по правді. І казав мені Гайденко, що він тоді прохав Раденка, щоб той діло припинив, і той сказав, що припиню. І справді,— припинив був аж на год, а тепер он що — знов!..

— Та й до Гайденка вже щось не став їздити.

— Мабуть, глек розбили.

— Та Гайденко не такий, як він.

— То чоловік простий і до нашого братчика — костівці кажуть — дуже добрий.

— Ну, та не перепиняйте парубкові,— хай каже!

— Кажи! Кажи! — вдалися знов до Андрія.

— Так ото ж я й кажу: позов не по правді. Не будем поступатися! Хіба мало вже ми витратили на цей позов? Хіба мало нас тягано? І оце нам тепер оддавати ту луку? Хіба ж воно годиться? Ні, луки ми повік не віддамо! Хай приїздить той пристав, чи хто там такий. Ми йому скажемо

отак і отак: ми не десять, а тридцять год маємо цю землю і поступатися нею не хочем. Почує та й поїде.

— А тоді ж що?

— А тоді побачать начальники, що не поступаємось, і возьмуть собі в голову: мабуть, суд не по правді — треба пересудити. Та й пересудять.

— А пересудять же?

— А не пересудять, то ми подамо од себе знову прошення. Бо невже ж таки й поступиться? Держімося свого!

— Так! Так!

— Добре каже!

— Хоч молодий, а не дурний! — загомоніли громадяни, їм сподобались Андрієві слова, всім здавалося, що так зробити, як Андрій каже, буде добре.

— Авжеж не поступатися! — кричала громада.— Ми за своїм правом хоч до царя дійдемо!

Постановивши не "поступатися", громада розійшлася.

Андрій пішов і собі додому. Тяжко в його на серці було. Чув, що життя його розбито.

Змалку бачивши важке мужицьке бідування, наважився Вибитися з його, зробитися зовсім самостійною людиною. А такою міг він стати, тільки маючи землю — ось через віщо всі його думки повернулися в цей бік. Він кохав Орисю дуже, але не міг бути з нею щасливий, не досягши

своєї мети. І він кинув її на рік, пішов на чужину, робив як на каторзі, часом, і вдень, і вночі, і досяг нарешті свого: заробив стільки грошей, що міг вертатися додому з певною надією на забезпечене щастя. Уже малював собі це щастя в думці, уже уявляв собі любе Орисине личко. Страшно, невимовне страшно й люто розбила доля всі його мрії!..

Орисина смерть викликала безліч розмов, безліч згадок Жіночі язики цокотіли, і потроху виявлялося, що той або та бачили Орисю з якимсь паном і якась дівчина навіть підгледіла що то був Гордій; нарешті всім навіч прибігала Орися до Гордія в Радівку і відтіля побігла як божевільна. Все це впевняло Андрія в тому, що ворогом йому був Гордій. Парубок ходив, як божевільний, але ні на що поки ще не наважившись Він кільки разів брався за сокиру, ладен зараз же побігти і розрубати нею Гордієві голову, але спинявсь; брався і за сірники але йому гидко було йти нишком і підпалювати. Його страшенно тягло до помсти, але рука не знімалася на злочинство. Почував, що не може не помститись, але як — не знав. Другого дня він був у громаді і відразу назначив собі свій шлях. Йому шкода було своєї громади; а надто ще громада йшла проти його ворога. Йому здавалося, що він мусить обурити громадян проти Гордія, щоб вони не поступались. А тоді, як оборонить громада своє право, то він, Андрій, візьме в громади папери і позиватиме Гордія за увесь той клопіт, що зробив він своїм позвом громаді. Він випозива і... Але що ж далі? Душа в Андрія палала, він чув, що такої помсти йому мало.

— Нехай буде, що буде! — казав він собі.— Але треба спершу це довести до краю. А там нехай не здивує!

Андрій досі не був у Демида. Пішов до його порадитися другого дня після громадської ради. Але як на те Демид ще зранку виїхав у місто і казали, що на кільки днів, бо має там діло. Цього Андрій не сподівавсь, і це йому було дуже погано: він певний був, що такого порадника, як Демид, другого не знайде. Треба було дожидатися його.

Але ще не встиг Демид вернутися, а вже приїхав пристав з становим. Вони звеліли зібрати громаду, поки сами обідали в Гордія. Пообідавши, пішли у волость. Громада вже стояла, дожидаючись панів, і розступилась на два боки, щоб дати й пройти до рундука. Пани посиділи трохи у волості, а далі вийшли на рундук, і пристав почав читати якийсь папір. Громада нічого не розуміла — чула тільки, що про неї та про Раденка.

— Розібрали? — спитався пристав, прочитавши.

— Ні! — як одна людина, одмовила громада.

Пристав здивувався.

Ну... ну, так я вам удруге прочитаю!..

І він знову почав читати.

— Розібрали?

— Ні!

Пристав був зовсім збентежений.

— Але ж ви чуєте: "по указу...",— і він знов почав вичитувати і дочитав би аж до краю, якби становий не зупинив його.

— Стривайте, Григорію Григорієвичу, може, так буде краще. Слухать! — гукнув він на громаду і почав казати, що вони, мужики, повинні віддати панові Раденкові луку і заплатити три тисячі рублів. Йому здавалося, що мужики його зрозуміли (він і не помилявсь), але як він доказав своє і пристав знову спитавсь:

— Ну, розібрали тепер? — уся громада відмовила знов:

— Ні!

— А, скоти! — вилаявся становий.— От я вас навчу розбирать!

Старий дід Степан виступив з громади і вклонивсь.

— Простіть, пане,— ми люди темні — де нам усе розібрати. Цебто ви про луку?

— Та вже ж!

— Так вона наша, з діда й з прадіда наша.

— Була ваша, а тепер — ні! — відмовив становий.

— Ні, вона була наша й тепер наша! — відказав йому дзвінкий Андріїв голос.— Наша буде! — додав він, виступаючи з громади.

Становий так і стрепенувсь.

— Що? Ти смієш так казати? Бунтовник! Старосто, візьми його в холодну!

Ніхто й не ворухнувсь.

— Та що це тут? — скрикнув становий, збуряковівши.— Де староста? Старшина?

Але і староста, і старшина на той час десь зникли.

— А, ви так! Я ж вам! Іди сюди! — крикнув він на Андрія.

— Чого? — спитався той.

— Іди сюди!

— Чого?

— Громадо! Зв'яжіть цього чоловіка!

Громада не ворухнулась.

— Та що це — бунт? — ще раз спитався становий.

— Не бунт,— скрикнуло кільки голосів,— а нема за що його в'язати, бо ми всі так кажемо, як він.

— Ах ви ж!..— вигукнув становий лайку і ту ж мить, стиснувши кулаки, кинувся з рундука і вдарив з усієї сили в обличчя першого, хто стрівсь йому. Перший був дід Степан; кров залила йому обличчя, і він упав додолу.

Громада мов здригнулася, мов щось загуло в їй і стихло.

— А, ти бунтувать! — скрикнув становий і замахнув

Андрія. Але Андрій як залізними кліщами вхопив станового за руку.

— Пане! Нас цар визволив од бійки! — промовив він, важко дихаючи.

— Що? — заревів становий і ту ж мить лівою рукою з усісили вдарив Андрія по щоці. Не тямлячи сам, що він робить, Андрій смикнув станового за руку, і за мить той лежав долі.

Пристав побачив це, кинувсь у волость та й чкурнув другими дверима аж до Гордія в двір.

— Стій, не руш! — крикнув громада на Андрія.

— Пусти його!

Андрій нехотя пустив. Становий устав.

— Старшина! Урядник! — хрипко закричав він.

Ніхто не приходив.

— А! Так, бунтовники! — вигукнув він.— Я вам!..

І, швидко повернувшись, збіг на рундук і побіг слідком за приставом. Безпечно добіг він до Гордієвого будинку і там стрів блідого з переляку пристава.

Через півгодини обидва вже їхали в місто. В місті вони наробили галасу...

А тим часом і радівська громада не гаялась. Як люди побачили, що становий утіка, то кільки голосів тюкнуло на його, а вся громада зараз загомоніла:

— Як це так? Защо він б'ється? Мало вже він і так бив? Та то хоч б'є так, кого нападе, або десятників, як у його на стійці бувають, а це вже й у громаді почав битися.

Громада обурилася.

— Де писар? Будемо писати прошення на станового.

Але і писар, і старшина кудись утекли. Кинулись їх шукати, та ніде не знайшли.

— Нехай Андрій пише! — гукнуло кільки голосів.

Зараз же винесено з волості стіл, поставлено на рундуці, і Андрій сів за його. Громада казала йому, що саме писати, вислухувала написане, виправляла або додавала. Години за півтори папера написано. Це була скарга і на Гордієву економію, і на суд, і на станового. Написано її кшталтом громадської постанови. Треба було підписуватися. Але як до того дійшло, то виявилось, що в старости нема печаті, а старшина з писарем так-таки десь і поділися,— а вони повинні засвідчити постанову. Хоч хотіли, хоч не хотіли радівці, а мусили відсунути цю справу і постановили зійтися завтра знову, привести старшину й писаря, попідписувати й засвідчити громадську постанову і зараз же їхати з нею дідові Степанові та Андрієві в місто аж до губернатора, "а коли можна, й вище".

Ось через віщо другого дня після обід (було якесь свято) вся громада радівська знову стояла коло волості. Тепер людей було більше, ніж учора; чимало жінок з дітьми посідало тут таки поблизу, лузали насіння та клепали язиками. Громада дожидалася свого отамання, але його й сьогодні не могли знайти. Не дожидаючись, поки знайдуть, громадяни почали підписуватись самі. Письменні почали одбирати руки в неписьменних, щоб підписатися за себе й за їх. Андрій стояв над папером і показував, де і як треба писати. Підписування вже кінчалося, як зненацька задзвенів дзвоник. Всі нашорошили вуха.

Волость стояла край села: нею кінчалася верхня перія, але проти волості далеко ще тяглася перія нижча. Рундуком волость стояла до нижчої перії. А позад волості, мало не зараз же за нею, починалася панська земля, а на їй ліс. Ліс був дуже близько від волості, сажень на сто. Цим саме лісом і був шлях у Радівку з губернського міста і звідти й чути було дзвоник усе дужче та дужче. Але відразу він стих і хвилин з

п'ять нічого не було чуть, а тоді знову задзвеніло, і ту ж мить з лісу вихопилась коляска, запряжена чотирма баскими кіньми.

Вони, як змії, підбігли до волості.

— Бережись! — крикнув кучер.

Громада розступилась. Коляска підбігла до рундука. З неї вискочив молоденький панок "з хрестами" і той пристав, що вчора був. Коляска трохи від'їхала і стала зараз біля рундука. Андрій узяв свого папера і зійшов між люди.

Пан стали на рундуку і повернулись до громади. Молодий панок сміливо й весело згукнув:

— Здравствуйте, миряне!

— Здорові були, пане! — промовили люди, поскидавши шапки.

— Я — чиновник особых поручений й приехал по поручению его превосходительства для улажения возникших здесь недоразумений.

І панок і далі такою саме зрозумілою мовою почав з прихильним любим усміхом виясняти громаді справу.

— Надеюсь, что вы поймете меня, что вы обязаны исполнить мои законные требования...

Громада мовчала.

— Что же вы молчите? Разве вы не поняли того, что я вам сказал?

— Ні! — в один голос гукнула громада.

Пристав глянув на панка і іронічно осміхнувсь, а панок, трохи збентежившись, почав знову:

— Как же вы не понимаете, — ведь зто очень просто! Поймите, — зто очень просто...

— Та то вам, пане, просто,— озвався хтось із громади, — бо се не ваша земля і не з вас гроші правлять, а нам воно зовсім не просто.

— А так! Так! — загомоніла громада.— Земля наша здавна, а це яким правом у нас її однімати? Ні, пане, ми цим не поступимося! Ми жалітимемся! Ми написали вже бумагу

— Подайте сюда! — звелів панок.

— Ні, ми вам не подамо, бо це не вам, а губернаторові.

— Но ведь я же прислан...

— Е, ні! Не воно! Це до губернатора.

— А то й до царя, коли губернатор не теє...

— Но послушайте, господа! — почав знов упевняти панок.— Вы совершенно забываєте, что судебный приговор для приведення в исполнение которого я вот с господином судебным приставом приехал, — он должен же быть приведен в исполнение.

— Ми того не знаємо. А землі не віддамо.

— Я вам еще раз говорю следующее: желаете ли вы добровольно уплатить три тысячи господину Раденко или нет?

— Ні!

— В таком случае ми должны будем приступить ко взысканию. Господин судебный пристав,— пожалуйте! Где же старшина й урядник? Пусть они ведут нас для оценки имущества.

— Люди добрі! — скрикнув Андрій, знімаючи над головою папір з громадською постановою.— Чи ви чуєте? Вони хочуть нас цінувати! Невже ми попустимо?

— Цінувати? Зроду-віку не попустимо!

— Не попустимо! Не буде цього! Сідайте, пане, в свою коляску та їдьте туди, відкіля приїхали. Сідайте! Сідайте! Нас цар буде судити, а не ви!

Громада насунулась до рундука.

— А, так? — сказав панок і свиснув у щось голосно та гостро. Тієї ж миті перед здивованими громадянами ліс за волостю заворушивсь і з його виступила купа якихсь людей у білому з червоним. В руках у їх було щось блискуче.

— Стройсь! — почувся голосний вигук.

Велика купа заворушилась і за мить простяглась однією лавою.

— Шаго-о-ом — марш! — розітнувсь знову вигук.

Уся купа сколихнулася і, рівно одбиваючи ступні, мірно й чепурно почала наближатися до волості.

— Салдати! Салдати! — сполохнулась громада.

— Ружья на пере-е-вес!

Стальові шпички блиснули на сонці і перехилилися гостріями до громади.

Почулася ще якась команда, солдати розбились на дві купи і за хвилину обидві, обійшовши волосний двір, стали з того й з того боку біля громади, держачи рушниці напоготові.

— Ви видите, общество,— почувся голос з рундука,— что я не намерен шутить. Немедленно разойдитесь по домам.

— Панове громадо! — голосно згукнув Андрій.— Не слухайтесь! Вони нас розженуть по хатах, а там і пов'яжуть поодинці. Будьмо в гурті, так нам нічого не зроблять.

— Не розійдемось! — загукала громада.

Панок з рундука кивнув рукою. Салдати почали тихо насувати на громаду, держачи багнети проти людей. Громада подалась од волості. Салдати заступили вулицю перед волостю, їх начальник зійшов на рундук і став коло панка.

А громада тим часом подавалась усе назад та назад. Так перейшла вона вузьку вулицю і дійшла до другої перії. Попереду був Андрій.

— Ви видите, что я употреблю силу! — кричав панок з рундука.

— Не сміє він! — казав громаді Андрій.— Не має він права!

Але салдати почали знову насувати з своїми багнетами. Їх мовчазна одностайна маса з однаковими рухами грізно наступала на рухливу, обурену громаду.

— Та що ж се таке? — скрикнув хтось у громаді.

— Бери, хлопці, коляки та обороняйсь!

Ту ж мить затріщали тини і в руках у людей з'явилися коляки.

Салдати насували.

— Стой! — розітнулася команда з рундука.

Салдати зупинились.

— Если вы сию минуту не разойдетесь, салдаты будут стрелять,— почулося з рундука. Громада мовчки ламала тини.

— Рота-аа — 'товсь!

Брязнули рушниці, цикнули патрони, Громада затихла.

— Разойдитесь!

Громада мовчала. Поперед неї стояв Андрій.

— Господа,— смикнув панка за рукав зблідлий пристав,— да ведь это кровопролитие будет.

— Только у каждого десятого боевой патрон, а у остальных на первый раз холестые,— одмовив офіцер.

— Но все же...

— Рота-а — пли!

Голосний стріль з рушниць розлігся далеко. Дим заслав на хвилину все з-перед очей. Але зараз же почулися скрики, і все стовпище кинулось врозтіч бігти вулицею.

Як вони відбігли, пани з рундука побачили серед вулиці кілька трупів.

Один мертвий і досі держав у руці якийсь папір, лежач ниць на землі.

То був Андрій з своєю громадською постановою.

* * *

— Ой, ратуйте ж! Ой, голубочки! — несамовито кричала дівчина, вбігаючи на економічний двір та кидаючись просто в будинок. На порозі вона зустріла Ганну.

— Що там, чого ти, Харитино?

Се була наймичка Ганнина. Тепер вона вся тремтіла з ляку, нижні щелепи трусилися, і вона ледве могла говорити.

— Б'ють! — вихопилось у неї.

Ганна ще нічого не знала. Вона не знала про те, що мусять прийти салдати, та й Гордій про се не знав. Ганна, правда, чула якийсь грюк (волость була аж на другому краї слободи), але ніяк не могла догадатися, що воно таке.

— Хто б'є? Кого? — спиталася вона.

— Салдати! Ой, лихо — салдати!..— Пани з города привели... Як почали стріляти!.. Народу так і валяється побитого...

Ганна зрозуміла все. Вона швидко повернулася, вона хотіла йти до Гордія і відразу зустрілась з їм. Він стояв у дверях з другої хати — білий як стіна.

— Гордію, що це? — хотіла спитатися Ганна, але в неї не стало голосу. Вона тільки глянула на Гордія і простягла до його руки. Але він повернувсь і вийшов з хати.

Пішов у свою хату і замкнувсь.

Еге, і він зрозумів усе. Він почував, що сила кидає його, але переміг себе. Почав ходити по хаті з кутка в куток. Почував, що прийшов той час, коли мусить зробитися все. Він знав, що сей час прийде. Знав це ще тоді, як утопилась Орися. І тепер він прийшов.

У всякому разі треба позводити рахунки.

Його актив... Справді, який його актив? Хіба кільки гарних фраз, та й то в старовину, звісно... Роботи на користь людську він не робив ніякої.

А пасив? Чи злічиш його увесь? Ну, хоч що з більшого.

— Більшого — троє: Ганна, Орися і селяни.

Ганна!.. Він любив її тіло, а не душу. Мало не чотири роки прожив з нею, її не люблячи.

Звісно, ховав це. Але всього не сховаєш... А було так, що він навіть виразно виявляв, що гордує нею... Вона мучилась... Защо він її замучив? О, цього одного досить, цілком досить!

Він підійшов до столу, одімкнув у йому шухляду, вийняв звідти револьвер і положив на столі. Тоді вхопив папірець і, не сідаючи, написав:

"Ганно, прости, якщо можеш! Сам не насмілююсь прохати тебе про це. Прости! Сподіваюся, що так буде краще. Таким, як я нема місця на землі. Дозволь, хоч я цього й не заробив, поцілувати тебе і сина моїм останнім поцілунком. Прощавай!

Гордій".

Положив цього листа у конверт, заклеїв і написав адресу.

Потім на другому клаптику кільки слів поліції. Тоді взяв револьвер. Ну, але ж він не скінчив рахунків. Чи треба ж? Невимовний холод пробіг йому по всьому тілі. Згадав, що вбив другу людину. Боже мій, як він її обдурював!.. Але ж хіба саму її він убив? Хіба сама вона проклинала його перед смертю? Хіба цього не робили ті мертві радівські громадяни та й уся громада? І все це зробив він! Він, той що...

Йому запоморочувало голову. Невже ж він людина після цього? О, який би він радий був, якби хто прийшов і роздавив його ногою, як черв'яка гидкого! Але цього ніхто не зробить, бо це міг би тільки зробити бог, а бога він не знає.

Якийсь скрик, галас почувсь йому... А, це все наробив він і не може цього зупинити. Але ж бога нема,— через віщо ж його, Гордія, так убиває те, що він наробив? Значить є щось, якась міра, що нею людські вчинки міряються? Може, се бог? А! Все одно! Все одно! Пізно вже, пізно! Не тепер розбирати. Якщо бог є, то він довідається про се там.

Підняв револьвер і притулив рулю до виска.

Один порух пальцем і нічого цього не буде. А може, ще рано?.. Рано?! О, падлюшний черв'як! Тебе вже роздавлено, те щось тебе роздавило вже! Так гинь же!..

Голосний стріль розітнувсь по хаті і бездушне Гордієве тіло важко впало додолу...

ЕПІЛОГ

Вільної практики міський лікар Демид Гайденко дожидався ввечері гостей. Мали бути старі й нові міські знайомі, а з-межи їх: Марко Кравченко, його приятель Семен Лісовський з жінкою, учитель Бійчевський, старий Шкляренко, Квітковський — сей давно вже покинув своє толстовство і тепер знову шукає шляху. У найбільшій світлиці поставляний був стіл з тарілками та іншим обіднім знаряддям. Сам Демид не був у цій хаті,— його тільки видко було крізь напіводчинені двері, як він щось писав, нахилившись над столом. Коло столу ж у великій світлиці клопоталась його жінка, Ганна Михайлівна...

Минуло вже два роки, як Ганна пішла за Демида. За цей час вона, видимо, поздоровішала, щоки почервоніли, в спокійних очах видко було щастя. Вона моторно ставляла! всячину на столі, посилаючи наймичку принести то те, то інше. За Ганною, чіпляючись їй за сукню, бігав хлопчик років п'ятьох; це був Гордіїв син,— більше дітей у Ганни не було.

— Мамо! — лепетав хлопчик.— Мамо!

— Чого тобі?

— Мамо, нащо то стіл великий?

— За маненьким не сядемо всі.

— Чого?

— Того, що буде багато гостей.

— А чого?

— Бо сьогодні свято.

— Свято? Це так, як Великдень? Таке свято?

Ганна бере хлопця на руки і підносить його до велике Шевченкового бюсту.

— Оцього дідуся звуть дідусем Тарасом. Він був дуже добрий, ласкавий. Він дуже любив таких маленьких дітей, як ти; завсігди їх бавив, жалував. І він і всіх людей любив і всім нам дуже багато добра зробив. За це всі ми його шануємо й любимо. Сьогодні його іменини, і ми цей день святкуємо.

Хлопець замислено й довго дивиться на бюст і нарешті питається:

— Мамо, а де тепер дідусь Тарас?

— Він умер, синку.

— Мамо, я хочу дідуся Тараса поцілувати.

Ганна, всміхаючись, підніма сина і дитина цілує "дідуся Тараса" в білі губи. Тоді мати спуска хлопця додолу, але він усе стоїть перед бюстом і дивиться на його...

— Ну, все, здається! — дума Ганна, озираючи востаннє стіл, і сіда на хвилину відпочити, дожидаючи своїх гостей, що мусять зійтися на Шевченкове свято.

Але як же це сталося, що Демид та Ганна не на селі, а в місті святкують його?

Вже чотири роки минуло з того часу, як вона покинула село, але й досі, тільки згадає вона його,— страшний холод починає стискати їй мозок. А тоді...

Вона спершу була як божевільна. Та, може, й збожеволіла б, якби не Демид. Він приїхав зараз же, довідавшися про страшну пригоду. Він дуже запоміг тому, щоб справа з радівцями скінчилася швидше і не так тяжко для селян...

Тільки через тиждень, поховавши Гордія, могла виїхати до матері. На підставі формального акту, все, що мав Гордій, припадало Ганні. На неї падала повинність упорядкувати справу з радівцями. Та в неї не було зараз сили на се діло, і вона звірила Демидові робити з усим, що він хоче.

Як Ганна виїхала, Демид зараз же заходивсь коло діла. Він попрогонив усіх до одного, хто досі служив в економії, і почав порядкувати сам, взявши собі на поміч двох-трьох чесних людей. Та сам він не хазяйнував,— усю землю повіддавав селянам. Спершу взяли костівці, потім і радівці. Добра слава Демидова і мала ціна, за яку він оддавав землю, дуже швидко залагодили цю справу.

Разом з тим Демид і своєю особистою лікарською роботою, і матеріально запомагав усіх тих, хто зазнав якого лиха через погром. Він сам ходив по хатах, лічив, присилав хліба і ще чого треба було тим сім'ям, яких батьки були в тюрмі. Помалу він прихилив до себе всю радівську громаду.

Так проминуло більш року. Можна вже було говорити з Ганною про радівську справу, і, приїхавши одного разу в город, Демид заговорив про неї. У його був добре обміркований план, і Ганна цілком на його пристала: вся радівська земля повинна була належати радівцям.

— Але чи не думаєте ви,— завважив Демид,— що ваш син, зрісши...

— Мій син,— перепинила його Ганна,— повинен і ногою не ступати на скривавлену землю.

Через півроку Демид ніби продав радівцям формальним актом увесь маєток. Та з цього склалася несподівана халепа. Громада не схотіла прийняти до свого гурту Семененка, а він послав на Демида доноса. Демида арештовано і хоча швидко випущено, та заборонено жити на селі. Але радівська громада таки зосталась хазяїном землі.

Демид переїхав у город і почав лікарювати, не пориваючи зв'язків з своїми сільськими приятелями. Через два роки після Гордієвої смерті він одружився з Ганною.

І ото тепер вони дожидалися гостей на Шевченкове свято.

Мав бути реферат, декламації, співи...

* * *

Зробивши все, що треба, Демид вийшов до великої світлиці. Хлопчик кудись побіг. Ганна сиділа сама, похиливши голову.

— Щось досі гостей нема,— промовив був Демид і враз припинився, побачивши, що Ганна плаче.

— Що тобі, голубко? — спитався Демид, обнімаючи її.

— Знаєш... я... згадала, що в цей день звичайно й він святкував своє народження.

Демид знав, що вона говорить про Гордія.

— Знаєш,— казала вона далі,— у мене з голови не йде думка... думка про те, що він умер, певний, що його всі проклинають... умер, зробивши стільки зла...

— Мила моя! — промовив Демид.— Не журись! Хто має серце, той не проклинатиме його. Він зробив зло не тим, що бажав його зробити (тоді б він не вбив сам себе), а тим, що стояв на розпутті, не знав, куди йти. Не мав одмови на такі питання, що не рішивши їх, несила жити. Кожне рішає їх по-своєму, але перш ніж те рішення знайде, чимало намучиться. У його ж натура була занадто палка і багато бажала. Ось через віщо він не встиг рішити питання так скоро, як йому було треба, і зробив зло. Але ж душа його любила правду і шукала тієї правди невпинно. Не вона винна, що тієї правди не знайшла і зблукалась. Але не думай, що саме зло після таких людей зостається. Навпаки! Хіба він сам стояв на розпутті? Подивись навкруги, подивись на нашу інтелігенцію!.. Всі ми на розпутті! І ось ми бачимо, що такі, як він, помиляються, і бережемось такої помилки. Він — жертва, що принесено її світовій силі за змогу не помилятися. Без жертв же, ти самазнаєш, не робиться ніяке діло. І якщо я подумаю про все, то не проклинати мені його хочеться, а великий жаль та прихильність росте в мене в серці до його. А зло те, що він зробив... На це у людському серці є завсігди одно велике, святе почування — прощення. Правда, кохана?

— Правда, милий! — одмовила вона, підвівши голову.

В цю мить дзенькнув дзвоник.

— От і гості! — промовив Демид.— Будемо згадувати великого вчителя початком нового великого діла...

1891. XII 20.

с. Олексіївка, на Катеринославщині.

1 — І дурень чекає на відповідь (нім.)

2 — Гаттерас — герой твору Ж. Верна "Подорожі і пригоди капітана Гаттераса" (1865).

3 — Возний — персонаж з п'єси І. Котляревського "Наталка-Полтавка" (1819).

4 — Лише в співах (нім.)

5 — Воля є тільки в країні мрії,

А прекрасне цвіте лише в піснях (нім.)

6 — Покрова Пресвятої Богородиці, християнське свято, що відзначається 1 (14) жовтня.

7 — Фауст — філософська поема німецького поета і мислителя Йоганна Вольфганга Гете (1749-1832). В архіві Б. Грінченка зберігся початок перекладу цього твору українською мовою.